

Светолик Станковић

НИКАДА ВИШЕ

Три школска друга

(Тако се догодило да се људи подједнако часни и подједнако одани својој отаџбини нађу тренутно одвојени различитим концепцијама у спровођењу својих задатака.

Ми смо се три године борили за независност наше земље, хиљаде младих људи је умрло занациу ствар, задобили смо поверење света и све то зато да би се једног лепог дана удружиле присталице Немаца и присталице Руса и нама ископале јаму.

Колико се плашиш да не упрљаш руке. Па добро, остани чист. Само коме ли ће то користити и зашто си дошао међу нас? Чистота – то је идеја факира и монаха. А вама интелектуалцима, грађанским анархистима, она је само изговор да не радите ништа. Не радити ништа, стајати у месту, скрстити руке и носити рукавице. Ја, видиш, имам прљаве руке. До лаката. Завлачио сам их и у говна и у крв. Па шта онда? Мислиш ли да се може невинно владати?

(Жан – Пол Сартр: ПРЉАВЕ РУКЕ)

Половином јуна хиљаду деветсто осамдесете године позвао ме отац у своју радну собу. Из фиоке повећег стола извукао је свеску формата А5, тврдых, црно – зелених корица.

- Иване, дајем ти ову свеску са молбом да је прочиташ пажљиво и сачуваш за твоју децу. Нека је читају и они, потом нека је оставе својој деци... и све тако, нека се њен

садржај преноси из генерације у генерацију, нас Рајковића. Док трајемо.

- О чему се ради? - не разумем твој аманет у вези са једном обичном свеском?

- Кад је будеш прочитао постаће ти јасно о чему се ради, кроз какве смо несреће прошли до данас. Шта нас тек чека, не смем да замислим. Но, мени је већ свеједно. Ја привођим крају своје трајање.

Не бих могао да одем са овога света не саопштивши ти истину о себи и мојим саборцима, али и онима против којих смо се борили. Бесомучно кидисали једни на друге и убијали се без милости. А били смо комшије, пријатељи, рођаци, школски другови.

- Опрости, тата, чему такве речи? Теби је педесет и седма година, тек си примио неколико пензија. Имаш пристојан живот, материјално си обезбеђен. Сестра и ја смо завршили факултете и запослили се, шта ти недостаје, откуд та потиштеност и црне мисли? Да ниси озбиљно болестан?

- Нисам болестан. Здрав сам, колико је то могуће човеку у мојим годинама. Није проблем у томе. Муче ме много озбиљније муке. Знаш да сам пуковник УДБ-е у пензији, али располажем сазнањима која ме нимало не радују и не дају наду оптимизму. Ја сам војник Тита и Партије и такав ћу остати до последњег даха. Тита више нема. Мој живот је постао бесмислен. Живети после њега, мени је немогуће. Партија ће се ускоро распасти. Власт ће преузети наши непријатељи.

- Који су то *наши непријатељи*?

- Много их је, мој Иване. У иностранству, на Западу, пре свега, а и овде их се намножило преко сваке мере. Најгоре је то што ће се Југославија распасти као четерес и прве. Све то, ја не желим да видим, јер не бих могао да преживим. Све што је чинило смисао и суштину мојега живота, нестаје. Вођа, држава, партија, идеологија. Шта сам радио целог живота? *Орао сам по мору*, како је друг

Лењин говорио својој Надежди Крупској, док је умирао. Све се претвара у прах, дим, паучину, помешано са сузама, несрећама и крвљу. Због тога, одлучио сам да се убијем.

- Тата! Побогу, шта то говориш!?

- Не узбуђуј се. Одлука је коначна и неопозива. Тебе молим да наставиш живот као да се ништа није десило. Године и деца коју имаш обавезују те да се бориш са свим недаћама које те чекају.

Два дана касније, док сам са колегом расправљао о проблему изградње вијадукта на растреситом тлу; веома неповољном за изградњу оваквих објеката, зазвонио је телефон.

Леденим гласом, сестра ми је кратко саопштила:

- Убио се тата. Дођи одмах!

Њен глас и мирноћа којом ми саопштава овако трагичну вест, поново ме уверише да је много сличнија, по карактеру, оцу. Ја сам више повукао на мајку.

Годинама после очеве смрти избегавао сам да отворим свеску. Нешто ми није давло да је читам и сазнам о чему се ради. Међутим, кад су очеве пророчке речи почеле да се остварују до у детаље, одлучио сам да прочитам садржај ове мени загонетне бележнице.

Листајући, приметио сам да постоје два текста, један писан ћириличним словима, графитном оловком, доста нервозним рукописом; и други писан латиницом, налив пером; испод овога или на маргинама.

У другом тексту одмах сам препознао рукопис мога оца Добривоја. Били су то краћи и дужи коментари текста писаног ћирилицом.

Почео сам да читам од прве стране. Преносим текст без икаквих измена.

28. октобар 1947. године, Брђанска Гора

Пала је прва слана, претходница снега и зиме. Посребрила је планину. Прекрила опало лишће па се сваки траг читава као на длану. Није добро за мене, нећу смети да се крећем никуда, јер би ме лако нашли. Уочавам трагове птица, понеког зеца и, ређе, дивљих свиња. Станишту ми се преко ноћи приближио вук, али је нагло скренуо на исток. Отисци великих, снажних шапа и оштрих ноктију иако је земља стврднута јасно показује да се ради о крупном и опаком примерку звери. Изоштреног слуха осетио је човека у близини, па је променио путању. Нагон ка самоодржању. Насмеших се у себи, помисливши, „у истом смо положају, мој горски друже”.

Већ добрано оголеле гране букава оденуле су сребрну одежду. Између њих, залутала витка бреза бела, *блиста се у сребру свог снежног одела*. Сетих се Јесејина и би ми на тренутак лакше на души. Несрећни песник, завршио је прерано, а остао да живи вечно. У срцима бунтовника, незадовољника, заљубљеника. Благо њему! Отишао је на време и остао заувек млад. Имао је само три године више него што ја имам сада. Сва је прилика да ћу до тридесете и ја *промијенити свијетим. У тридесетој вешала предстоје*, певао је бунтовни сељак са Оке. Обистиниле су му се речи. За њим је жалила сва Русија и добар део света. За мене нико неће чути, ни за гроб ми се неће знати. Освета им је велика, безумна. Наше гробове, њихових противнка, скривају од очију јавности, од најближе родбине. Пресудили су нам оштро, револуционарно, како кажу, морамо нестати без икаквих трагова да смо уопште постојали. Такав смо народ, освета над противником нам је у генима. Није нам довољно да га победимо, треба му затрти сваки траг постојања. Али, само ако је противник

брат, комшија, кум, рођак. Ако је противник са стране, ту смо већ осетљивији. Тако је краљ Александар, ослободилац и ујединитељ, подигао заједнички споменик својим борцима и њиховим непријатељима. За разлику од Срба, генералисимус Франко, у Шпанији, подигао је споменик својим војницима и њиховим противницима републиканцима, у виду крста високог четрдесет метара, са натписом у постаменту: *Они су пали за Шпанију*. Ми то не у мемо. Сигуран сам, једнога дана, кад се освестимо, схватићемо какве смо грешке учинили. Биће касно. Нећу доживети да видим то освешћење, тога ми је најжалије.

Друга је година како се кријем у овој јазбини, дубоко у планини, на простору којим људска нога ретко ступа, а заобилазе га и звери. Трзам се на сваки шушањ, на сваки глас, макар он долазио издалека, од ветра, птице или какве звери. Гоне ме даноноћно, опкољавају са свих страна. Питање је дана када ће набасати на моје станиште и убити ме као дивље звери. Верујем да би према њима имали више милости него према мени. Био сам са оне друге стране. Да, били смо на двема странама. Супротним и непомирљивим. Себе називају победницима, нас пораженима. Истина је друкчија. Нису нас победили, надиграли су нас. Мене ће гонити док ме не нађу и убију. Знам да ми неће судити. Добијам информације од поузданог човека, који ми је једина веза са светом ван ове шпиле, да *победници* стрелјају без милости и без суђења. Најтеже ми пада што је цела моја ужа и шира фамилија ухапшена. Чак и трудна снаха, жена мог млађег брата. Луче ми је *веза* јавила да сам добио братанца. Дали су му име Слободан. Каква иронија судбине! Дете рођено у затвору, добија име Слободан. Каквој се слободи може надати неко ко је рођен у затворској ћелији? Могу само да претпоставим. Теши ме помисао да ја нећу живети у *тој слободи*.

Не знам да ли ће икада ико читати ове редове писане на брзину, између двеју потера, на ово мало дневне светлости која једва продире у пећину, влажну, мемљиву и тескобну.

Излазим напољу само у току ноћи, оријентишем се по звездана, радујем се месечини, кад је има, враћам се пред зору. Познајем планину боље него свој цеп. Упознао сам је још док сам био дете чувајући стоку са осталим другарима. Понекад, обазриво, силазим до првих кућа и појата Брда, тек да ме мине жеља. Да издалека гледам мој празан и закључан дом, згаснулог огњишта са којег се не извија дим кроз ошак, угашене лампе, обавијеног мраком и тугом. Пре две ноћи мало се не сударих са сеоском стражом која има задатак да јави где треба, ако ме случајно приметите. Имао сам среће, видео сам их на време и склонио се. Прошли су на десет корака од мене. Чујем како неко каже: „Ама људи, цаба се ломатамо по овом мраку, главе ћемо поломити. Ко још нормалан, сем нас блесавих, излази из свог брлога у ово доба ноћи и по оваквом мраку. Хајдемо ми кућама, а нека Љубу траже они који су у сукобу са њим. Ја никада нисам имао ма каква посла са тим човеком. Једва да га познајем”. Други, брундави глас, очито старијег човека, одговара: ‘Гледај пред ноге куда идеш и не причај много, јер, како кажу, и шума има уши. Ми смо на партијском задатку, у служби војске и милиције. Нема зајебавања, задатак мора да се извршава...’

Удаљише се од мене, тако да нисам могао да чујем шта су још говорили, ако су говорили. Или су ћутке наставили да базају планином, ни сами незнајући куда и због чега. Сеоска сиротиња, уплашена и гладна, послушно извршава наређења за која не зна ни одакле, ни од кога долазе, сем да је то налог ВЛАСТИ И СИЛЕ која не зна за милост. А кошуља је ближа од гуња. Ако им паднем шака неће имати милости према мени, само да се ратосиљају беде

коју сам натоварио целом овом крају, појавивши се ненадано. Мислили су да сам мртав. Али, о томе ћу касније записати понешто.

У дугим сатима чамотиње и неизвесности једина забава су ми сећања, ово белешкарење и слушање тишине којом се заодене планина у ноћи. Само је повремено ћурликање урулејке, негде у дубодолинама, поремети, и отера ми сан. Веза са Брдом, селом испод планине, у којем сам рођен, је мој друг из детињства, Чеда Јовић, који је рат провео у заробљеништву, а сада је у новој власти важан човек.

Мој најжешћи гонитељ Добривоје Рајковић, капетан некакве ОЗНЕ, такође је мој другар из детињства. Ја Љуба Тодоровић, Чеда Јовић и Добривоје Рајковић били смо нераздвојна дружина, од најранијих дана. Чували смо стоку у планини, потом ишли у школу, учествовали у дечачким, али и момачким несташлуцима, верујући да се никада и ни због чега нећемо сукобити. Вршњаци, из сиротињских кућа, имали смо много заједничких интересовања. Почев од искрених другарских, готово братских односа, до љубави према књигама и неким девојкама. Кад су Добривоје и Чеда схватили да сам заљубљен у девојку у коју су и они били заљубљени, центлменски су ми је препустили. О крађи бостана преко лета и грожђа у јесен, док је један од нас замајавао сеоског пољака ч'а Душана, могле би да се испричају многе приче, као о нишком Калчи.

Ех, давни дани радости и безбрижности!

Често ми се намеће питање, како је и када све ово почело? Покушаћу да запишем, по сећању, мада она могу да буду несигурна и погрешна. Ипак, са мојих двадесет и седам година, надам се да ме памћење још добро служи. Ако нешто и заборавим па не запишем, није штета. Нису ово мемоари, нити је аутобиографија значајне личности. Ради се о записима из досаде и жеље да се преократи време, човека који зна да су му одбројани дани и да му нема

спаса. Човека који ће ускоро бити са оне стране стварности, у неком свету за који већина људи мисли да је бољи од овога у којем смо сада. Шта је истина знаћу кад ме буду напунили оловом и бацили у неку вртачу, да ми фамилија ни кости не нађе. Жао ми је што нећу моћи да кажем истину о томе како изгледа људска заблуда, храњена миленијумима.

Одакле да почнем? Од најранијух дана, од првих корака и сећања, докле допиру у прошлост.

Да ли су се прве пукотине у нашем дружењу појавиле онога дана кад је учитељица, пред разредом, прочитала најбољи писмени састав из српског језика и јавно похвалила Добривоја, рекавши да ће сигурно далеко догурати у животу, ако овако настави. Иако сам крио од себе, завидео сам му због толиких похвала. Наставили смо дружење, игре и несташлуке, наоко, као да се ништа није десило. Кад је другом приликом Чеда добио похвалу за најбољи писмени задатак из математике, Добривоје је кратко прокоментарисао: "Ала ће овај сада дићи нос. Ко је као он? Најбољи математичар у разреду. Свашта. Бољи сам од њега!" Признајем, ни мени није било право. Завидео сам другару. Ружно, али је тако. Кад сам на пролећном школском кросу освојио прво место, обојица су ми честитали, али некако *кроз зуби*, како се каже у нашем крају. Не знам, можда све ово није тачно, можда претерујем, или ми се тако само учинило. Па ипак, има неког врага који одрана почне да рије у људској души, чак и у детињству. Често се говори да су дечије душе чисте и незлобиве, без зависти и мржње. Неће бити да је тако. Знају деца да буду, врло често, окрутна, као и одрасли. Завист и злоба почињу да их разједају већ од дана када неке од њих почињу да хвале и истичу за пример, а они се уобразе и онако неискусни поверују да су вреднији пажње, у односу на остале.

Наша учитељица Радојка Урошевић Шћепановић дошла је у Брдо две године пре но што смо нас тројица пошли у школу. Са собом је довела и мајку Ројку коју ће неколико година касније сахранити на гробљу у Брду. Њен муж Данило Шћепановић био је капетан војске Краљевине Југославије, са службом у Граду. Кад му је служба дозвољавала, долазио је код супруге и проводио са њом по неколико дана, потом би одлазио на дуже време, вођен обавезама официра. Снажан човек, са брчинама на широком лицу, утегнут у униформи, деловао је, нама дечацима, као херој из неке јуначке песме. Занимљиво је да није носио сабљу, како су то, иначе, чинили официри. Уместо сабље носио је малу секирицу са дугачком држалицом. Због чега? Нико није разумео. На питање једног радозналост Брђанина, одговорио је: "А што те се тиче, јадо! Је ли твој поса да све знаш? Мучи и гледај своја посла." Обично се мисли, и говори, да Црногорци не пеују. Овај је, *богуми*, псовао као српски кочијаш. Да човек не поверује.

Њему сушта супротност бејаше наша учитељица Радојка. Плавокоса, средњега раста, ни гојазна, ни сувоњава, тиха, готово смерна, понашала се према нама као мајка. Своје деце није имала. Смрт мајке поднела је веома тешко. Дуго и неутешно је плакала, чим би кроз прозор учионице погледала ка гробљу, недалеко од школе, и уочила свежу хумку ограђену оградом од кованог гвожђа.

Захваљујући упорности наше добре учитељице Радојке, нас тројица, иако сиротињска деца, кренули смо на даље школовање. Она је успела да увери наше родитеље у неопходност даљег школовања, *тројице надарених дечака*, како се изражавала пред осталим Брђанима чија су деца ишла у школу са нама.

Једне јесени кренусмо у нижу гимназију, смештену у самом центру Града.

Долазак у Град био је велика прекретница у нашим младим животима. Одрасли у дивљини планине, васпитавани на неким друкчијим вредностима морала, слободе кретања и играма, одједном, нађосмо се узапћени у казамат о којем нисмо знали ништа. Међу људима који су гледали на нас као на дивљачну сиротињу, којој треба стално смештати свакојаке неподопштине, замке и неприлике. У тим работама предњачили су дечасти чији су родитељи дошли у град после Првог рата, скућили се како тако на крајњој периферију Града и постали индустријски радници на цигланама, у текстилним фабрикама, бавили се рабацулуком или метларењем на улици. Њихова деца, рођена у Граду или придошла у најранијим данима детињства, многи још у пеленама, сматрали су себе *грађанима*, па нас сељаке нису могли очима да виде. Деца градских газди и фабриканата нису обраћала пажњу на сељачију у клупама поред себе. За њих нисмо постојали, сем што су, ипак, морали да седе са нама у истој учионици. Али, мало подаље од нас. Тек кад је школска година почела да одмиче, а нас тројица да ређамо одличне оцене у дневнику, почеше да нас гледају са извесним респектом. Мада, било је и даље злурадих коментара. „Види, види, решили селци да нам покажу своју памет. Хоће цуце да постану капутлије и побегну од мотике.“ Истину говорећи ни понашање већине професора, према нама, није било ништа боље. Кад би неког од нас прозивали, обично би почињали речима: „Дедер цуцо“, или „сељо“, или „ђикане сељачки... реци ти нама шта знаш о владавини Перикла у старој Атине“. Кад би Добривоје почео да везе као сингерица, објашњавајући целу историју Атине, све до смрти Перикла, посебно се осврћући на Сократа и узроцима његове осуде на смрт, у вези са Периклом и пелопонеским ратовима, професор би само одмахнуо руком и готово бесан, рекао: „Добро, доста... доста... нисам те то питао, превише читаш за своје

године, нећеш се усрећити у животу.“Кад је Чеда, на часу математике, онако из клупе, не излазећи испред табле, решио квадратну једначину, а на питање професора, како је дошао до резултата, без креде и писања, одговорио да је на основи дискриминанте закључио да су решења коњуговано комплексна, овај је само сагнуо главу и промрљао себи у браду: „Бистра сељачка памет... нема шта”, и уписао му петицу у дневник.

Тако смо пробијали, корак по корак, онај дебео лед који нас је дочекао на почетку школовања. Међу градском децом, остао ми је у сећању син познатог градског адвоката, Радомир Поповић. Био је изузетно надарен момак. Није било области у којој није бриљирао. Већ је, у најранијим годинама говорио, чито и писао, на француском и немачком језику. У математици је био испред свих нас, а о руским, француским и немачким класицима књижевности могао је да говори сатима, док смо ми слушали отворених уста. Једна од бољих ученица била је ћерка најпознатијег градског фабриканта. Изузетне лепоте и изузетне памети. Кад Бог некоме даје, чини то не штедећи. У мојем случају, сва је прилика, био је нешто шкртије руке.

Као сва сеоска сиротиња и ми смо се скрасили у *интернату Мике Брђанца*. Добри чик Мика био је пореклом из Брда. У Град је дошао одмах после Првог рата, купио нешто земље, доброг коња и фијакер, и постао господин фијакериста. Домаћица му Загорка и деца радили су на њивама, а он је испред железничке станице дочекивао путнике и развозио их градом. Кад би наишла каква сиротиња, гоњена муком болести и невоља, возио их је до болнице или неког од градских доктора, бесплатно. Добричина каква се ретко среће, болела га је свачија мука. Дошавши из Брда у Град скрасио се на његовој крајњој периферији, иза које је била железничка пруга Београд – Скопље, а настављало се благородно Градско поље, са

њивама и баштама, у којима су испужене раге окретале долап.

У дну великог дворишта саградио је малу кућу са три одељења и уселио се са женом и четворо деце. Ниска потлеушица била је само привремено решење, док није саградио велику и лепу кућу, *по план*.

Малу неугледну кућу, са којом није знао шта ће, а није имао срца да је сруши, јер би, чинило му се, срушио део себе, претворио је у *интернат за ђаке*, који су све више пристизали из села у Град.

У већој соби сместили смо се нас тројица. У два мањим била су по двојица момака, Црнотраваца, ђаци старијих разреда гимназије, који ће нам много помоћи при учењу. Занимљиво је да су сви били одлични ђаци. Мислим да су Црнотравци ретко бистри људи.

Доста је за данас. Заболеше ме очи од напрезања, већ се спушта мрак.

Šta da kaŕem, sem da se Ljuba dobro seća mnogih detalja, koje sam ja zaboravio. Priča o neakvoj zavisti među nama i da tu počinju svi naši dalji nesporazumi, mislim da nije tačna. Nikome nisam zavideo na ničemu. Njemu ponajmanje. Oduvek je bio tvrdoglav i na svoju ruku. Priznajem, bio je bolji od mene u mnogo čemu. Hitriji, snalaŕljiviji, hrabriji, odlučniji, bio je uzor mnogim vršnjacima. Međutim, izbegavao je da se nametne kao vođa, ali nikog nije priznavao za vođu. Biće da je u tome klica našeg razilaženja i sukoba. Ja sam rano postao vojn timer Partije, on je na to gledao sa podsmehom, šta vuše sa omalovaŕavanjem.

1. децембар 1947. године

Ноћас је пао велики снег, једва сам очистио излаз из пећине. На срећу, није хладно. Осећа се нека сањивост свуда око мене. Више од месец дана нисам записао ништа.

Ништа се нарочито није догађало. Два пута сам силазио до брђанских појата да се сретнем са Чедом. Донео ми је ПОЛИТИКУ и БОРБУ. Прочитао сам их од прве до задње стране. Свуда хвалисање о великим успесима. На првим странама обавезно он, Маршал, алфа и омега свега постојећег у овој несрећној држави, коју не одбранисмо од стаљиниста и бољшевизма. Генерала су стрељали али се његов гроб крије од народа. Његово убиство сматрају својим великим успехом. Сигуран сам да се ради о великој подвали нашем команданту. Ко стоји иза те подвале показате време, које ја нећу доживети. Свеједно, биће оних који ће га доживети и сазнати истину.

Прича ми Чедо о терору откупа и утеривања народа у сељачке радне задруге – колективе. Гологузија одушевљена. Како и не би, нема шта да изгуби. Домаћини, од реда и угледа, ни по коју цену не пристају да уђу у задруге и дају своју земљу. Комуњаре су стварно без трунке памети. Не схватају шта земља значи сељаку. Зар би водио толике ратове, гинуо без премишљања, жртвовао се до немогућих грница, да није бранио своју земљу, тачније, њиву, ливаду, воћњак, виноград, шуму. И сада, дошли синови гологузана да им узму баш ту земљу. За једну бразду земље брат је убијао брата, син оца, кум кума. Како то не схватате будалетине да би будалетине?

Преко сваке мере и смисла хвали се братство са великим Совјетским Савезом и његова помоћ у развоју ФНРЈ. Стаљина кују у звезде. „Не дај да се коло крене док се Стаљин не помене“, дерњају се цабалебароши и фукара. Много се пише о успесима совјетске индустрије, па се по угледу на Совјете и Србија све више претвара у индустријску земљу, а сељаци силом мобилишу за рад у фабрикама.

Упозорава ме Чедо да што ређе излазим из јазбине, јер, по свему судећи, искористиће ОЗНА овај снег и хладноћу да ме пронађе и ликвидира. Још ми каже да, уколико сретнем

било којег човека, у планини или у појатама близу села, настојим да га ликвидирам и склоним на сигурном, док он не затури трагове и скине сумњу са мене. Надам се да нећу никог срести. Боље за мене и за тог несрећника. Превише нам је убијања.

Не знам да ли је то параноја или су ми нерви почели да попуштају од свих напрезања, почињем да сумњам и у Чеду. Шта ако је он на вези са ОЗНОМ? Не знам, опрости ми боже, што сумњичим, можда, невиног човека и провереног другара. Ех, проклета сумња!

Видећу у данима који долазе, *ко је вјера, ко ли је неvjера.*

Aha! Osetio kurjak da su gvožđa postavljena. Polako, polako, Dobrivoje Rajković je uvek znao šta radi. U to vreme bio sam viđen za unapređenje u majorski čin. Krcunov sam kadar, nije znao to moj nekadašnji drugar. Skupo će ga koštati.

6. јануар 1948. године

Бадње вече

Хладноћа стеже без милости. Како и не би, Бадње је вече. Огњиште ми је у дну пећине, ложим само ноћу, ујутру, кад се направи велика гомила жара, прекријем је делимично пепелом, да се не би угасила ватра. Грејем се на жеравици. Не смем да ложим, одао би ме дим.

Седим склупчан поред огњишта, резигниран и празан. Бежим у сећања, да не бих полудео од самоће и неизвесности следећег тренутка. Да, тренутка, не дана. Сутрашњи дан, у мојем случају, далека је будућност.

За Бадње вече долазио сам кући, из Града, сва чељад је морала те вечери да буде на окупу. Отац је уносио бадњак у кућу, полагао га на већ доброно разгорелу ватру у

огњишту, почињало је паљење бадњака. Свечан тренутак у част Богомладенцу. Грејали смо га ватром нашега бадњака, грејали смо и срца мишљу о Њему и Његовом доласку на свет. Увек ме је до суза доводила слика сјајне звезде на небу, која показује место на којем се налази Он, јасле у којима га је Богомајка ставила и бесловесна стока око Њега, која га греје својим дисањем. Клањају му се мудрци и пастири. Они који су између мудрих и нишчих духом нису достојни да му се поклоне.

Тачно у поноћ, отац би узимао стару пушку, капислару, и излазећи на врата са источне стране куће, опаливао хитац увис, узвикујући: ХРИСТОС СЕ РОДИ! Одговарали смо у хору: ВАИСТИНУ СЕ РОДИ!

Боже благи, како све брже прође. Како срећни тренуци у животу човека пролете као сев муње у ноћи, а зло и невоље трају, трају, трају...

Прошле ноћи донео ми је Чеда сувог меса, спрже и два хлеба. Да не заборавим, донео ми је и флашу ракије и балон вина. И мени је Божић, можда последњи. Натоварен, као магаре, једва сам се довукао од гумна на ободу Брда до моје рупе.

Примећујем, не иде ми пиће као некада. Због страха који ме све више спопада? Не! Нема у мени страха, све више расте бес и одлучност да се ова агонија заврши. Искрено, није ми много стало до живота. Губитнику какав сам ја није потребан живот. А ја јесам велики губитник. Све у шта сам веровао, све за шта сам се борио, и спреман сам да платим овом главом на раменима, нестало је. Боли ме издаја, превртљивост људи са којима сам био на истој страни, а они у задњем часу окренуше ћурак наопако. Непрестано се питам ко је издао Ђенерала. Пропаганди наших противника, ових који се хвале да су нас победили, не верујем. Мора да су у питању велики играчи на светској сцени. Они исти који су снимали филмове о њему и дизали га до звезда, а потом га, из својих разлога,

оставили, са целокупном његовом војском, на цедилу. Да зло буде веће, дојучерањи Бенералови официри променише униформу и ознаку на капи. Ено их данас у првим редовима несносне галаме против Покрета којем су припадали. Крупним корацима грабе ка високим положајима и привилегијама.

Кад се човек нађе у великим невољама, као прибогу ја сада, најрађе жели да у мислима побегне у неке давне и лепше дане. То бежање разгали душу и учини стварност сношљивијом.

Свако моје бежање, овакве врсте, води ме у дане школовања. Кад добро размислим то је једини период мојег живота у којем сам био срећан. Једино тада је све зависило од мене и мојег рада. Учењем сам се доказивао, учењем и добрим оценама стављао сам до знања професорима и ђацима из разреда, да сам вредан њихове пажње, независно од одеће и обуће коју сам имао на себи, и због тога био мета подсмеха. Натерао сам их да ме поштују.

Нижу гимназију и малу матуру завршисмо сва тројица, са солидним, врло добрим успехом.

Кренусмо у више разреде гимназије. И даље смо становали заједно, делили исти комад хлеба, али и све муке сиротовања. По Добривојевом наговору најпре се уписасмо у градску библиотеку, потом и у школску литерарну дружину. У тој дружини најистакнутији песник, и њен председник, био је један ђак из топличког краја. Висок, леп, продуховљеног лица, са наочарима које су му давале додатни изглед озбиљности, писао је песме које су добијале похвале већине ђака. Професори нису били одушевљени његовом поезијом. Углавном социјалног карактера позивала је на бунт и отпор постојећем стању ствари у друштву

Нисам имао склоности ка поезији и писању, али сам одлазио на састанке дружине, који су се одржавали у

вечерњим сатима, у великој сали гимназије. Увек је било доста присутних ђака, веома ретко професора. Понекад би дошао професор српског језика и књижевности Распоповић. Углавном је ћутао и слушао о чему и како пишу његови ђаци.

Кад је Топличанин прочитао једну своју подужу песму, у којој је отворено хвалио достигнућа совјетског комунизма, а једну добру песму, коју је прочитао, пре њега, ђак седмог разреда, лирско медитативне садржине, назвао малограђанским нагваждањем, реаговао сам жестоко.

На опште изненађење присутних, устао сам и критичару јасно ставио до знања да је његов приступ поезији, и уметности уопште, погрешан и неприхватљив. Ти си на песничкој линији Радована Зоговића, што те неће учинити значајнијим песником, ако наставиш тако. Не може се потцењивати и омловажавати све што се појединцу, лично, не допада. Додао сам, нека уважени председник дружине овакву поезију чита на митинзима и демонстрацијама, овде нема шта да тражи са паролашким стиховима.

Док сам говорио, Добривоје ме ухвати за рукав капута и повуче надоле, „седи, будало, не трућај, знаш ли са ким се качиш?“ Чеда је гледао у под и нервозно ломио прсте на рукама.

Најпре је завладала мукла тишина, потом су почели да се јављају за реч бранитељи, уваженог и на великом гласу, протоколисаног песника градске гимназије. Сви су се сложили да нисам достојан да говорим о поезији друга Топличанина и да ће време показати каква и колика је песничка громада у питању.

Престао сам да одлазим на састанке гимназијских литерата, а председник је неку годину касније отишао у Шпански грађански рат.

Добривоје је дуго био љут на мене због овог испада, а Чеда се чинио невештим, као да се ништа није догодило.

Kako smo išli prema višim razredima gimnaziје, sve više је долазило до удаљавања између мене и Добривоја. Није више било оне другарске присности и међусобног поверења. Све више је боравио ван стана, постајао тајновит и загонетно помињао некекве састанке са друговима. Почео је да попушта у учењу, па је од солидно врло доброг ђака, постао једва добар тројкаш. Но, то га није бринуло. Почео је да доноси неке књиге које је скривао од Чеди и мене. Једном приликом, дошавши касно у стан, озбиљним, помало уплашеним гласом рече нам: ‘‘Ако ме полиција буде тражила, реците да сам се одселио одавде и да не знате моју нову адресу’’. Збуњени, Чеди и ја питали смо углас, ‘‘зашто би полиција тражила тебе, о чему се ради, шта си скривио, да ниси украо нешто?’’ ‘‘Није важно шта сам урадио, ни шта радим, само ви реците да не знате ништа о мени, откако сам отишао од вас.’’

Убрзо смо сазнали да је учествовао у демонстрацијама и сукобу са жандармима. На његову срећу, извукао се побегавши кроз конопљишта и заметнуо свој траг пред чуварима реда и поретка.

Nikome, pa ni Ljubi i Čedi nisam govorio da sam postao član ilegalne partije, tačnije, njenog podmlatka. Krenuo sam revolucionarnim putem, za Topličaninom kojeg otpratismo u Španiju. Hteo sam da pođem sa njim, ali nije mi dozvolio dok ne maturiram. On je tada već bio student prava. Bili su to moji prvi koraci u revolucionarnoj borbi radničke klase i ostvarenja ideja socijalizma, sa drugom Staljinom kao predvodnikom svetskog proletarijata.

U isto vreme Ljuba je postao član Sokolskog društva, tog nacionalističkog pokreta kojeg smo mi smatrali našim neprijateljem. Bili smo u pravu. Velika većina *sokolaša* priključila se Đeneralovom pokretu. Međutim, moj *školski* ne pominje taj detalj. Tačno je da su naši odnosi počeli da se hlade, Krenuli smo različitim putevima.

Čeda je bio ćutljiv, povučen u sebe, pa nisam mogao da procenim kojoj strani pripada. Uopšte, pripadao je onoj vrsti ljudi koju zovemo *ziheraši*. Česte žučne rasprave između Ljube i mene pratio je, uglavnom, ćutke. Nije se izjašnjavao po pitanjima o kojima smo mi raspravljali, i uglavnom se nismo slagali.

Jednom prilikom ponudio sam obojici da pročitaju roman Maksima Gorkog, MATI. Čeda je odbio pravdajući se zauzetošću učenjem, Ljuba je bio jasan do kraja, odbrusio mi je da ga komunistički pisci ne interesuju. Shvatio sam sa kim imam posla.

21. март 1948. године

Прође зима. Први дан пролећа. Снег се, међутим, још не предаје. По увалама и присојним странама планине упоран је и кочоперан, тера инат сунцу. Кроз голе гране дрвећа, ветар извија успављујуће симфоније. Сатима их слушама занесен и загубљен у мислима. Ретки тренуци потпуног опуштања, ванвременог и ванпросторног. Сав у далеком и лепшем времену и просторима које сам увек само снатрио, никада их нисам упознао. Пловим тако на далеким белим облацима, навика из детињства, све док ме нека ситница, шушањ, крик птице или лајање лисице, не врате у стварност. После овакве пловидбе бива ми накратко лакше на души. Потом, чамотиња, неизвесност, мутне мисли у глави, мутне магле у души. И све тако. Докле?

Кад сунце добрано одскочи излазим из пећине да се сунчам. После влаге и дима, којима сам непрестано изложен, топлина сунца прија ми костима и нервима. Сунце! Извор живота, лепоте, охрабрење да се лакше

поднесу невоље. Није случајно најтежа клетва, *дабогда не видео сунца*. Живим као звер, трзам се на сваки шушањ. Стално ми се чини да чујем гласове потере, рафале машинки. Није ваљда да су почеле халуцинације?! Да није сусрета са Чедом, искључиво око поноћи, и новина које ми доноси, полудео бих потпуно. Читам их пажљиво, између редова. Наслућујем да ће се у наредним месецима десити крупне ствари. Не знам тачно које, али, биће их, свакако. Ствар са задругама и даље не иде како то комуњаре желе. Отпор народа је све већи. Терор откупа посебно пуни затворе. Укратко, својим глупим потезима комесари нам иду наруку, за нашу акцију. Ех, кад би дао бог тако нешто! Не жалим да погинем у првој акцији, не могу више да издржим ово стање неизвесности, ни тамо, ни овамо.

Понекад, дође ми на памет лудачка мисао, да се предам. Најтеже ми пада страдање породице. Снаху са бебом коју је родила у затвору пустили су кући. Сви остали, чак и сестра удата у једном заплањском селу, и даље су ухапшени. Најнеопходније намирнице и одећу не шаље ми фамилија него људи који припадају нашем покрету, али нико, па ни Чеда, не зна тачно где сам. Не схватају моји гонитељи да се народ не може ухапсити, да свака пресија изазива отпор, закон акције и реакције, чиста Њутнова физика. Могу да заплаше неколике људе, могу да заплаше и већину људи, не могу да заплаше све људе. Немогуће је променити свест народа преко ноћи, одједном, ма колику силу примењивали.

Оптужују ме да сам *окрвавио руке*. Јесам, признајем. Међутим, питам вас, *другови*, какве су ваше руке? Хоћете ме убедити да су чисте, неокрвављене. Неће бити. У овом нашем рату нема невиних, нема човека чистих руку, сем оних који су стајали по страни и сеирили шта то ми радимо. Ви нама, ми вама. А дечица богатуна и господе седела су код својих кућа, читала светске класике и

слушала цез. Ми, сељачка и радничка сиротиња, ми смо се таманили, и таманићемо се и даље, у име идеала које, најчешће не разумемо, али су нам их наметнули они који ће и даље владати и чија ће деца бити госпоштина, а ми, опет њихове слуге. Тако је устројен овај свет, само што ми то не схватамо.

Водили сте револуцију, кажете. Ми смо се бранили од те *ваше револуције*, јер нисмо веровали ни у вас, ни у вашу борбу. Ми смо бранили проверене вредности, ви сте јуришали на магле, дим и паучину, које су вам долазиле из Москве. Главе су нам биле на две стране света, у Москви и Лондону, али су нам тела, оно у шта се лако пуца и што се убија, била овде, на овим уклетим просторима. Лондон и Москва ће увек остати велики и снажни, а ми? Ми ћемо им увек бити слуге и убијати се зарад њихових интереса.

Кад је Карађорђе побегао из Србије, пре свега због српске неслоге, и потражио помоћ велике Русије, све што је добио, био је некакав орден и сабља. И ништа више. Јер *матушка Русија је била у добрим односима са Турском*. Судбина Србије није нимало занимала ни Енглеску. Рачуне, кржаве и прескупе, платио је српски народ. Тако ће бити и иза ове наше драме, у којој мислите да сте победници. Нисте. Кад то будете схватили, биће касно. Знате ли ко ће вас поразити? Они исти који су вас прогласили победницима и помогли вам да отмете власт. Жалим што то нећу гледати своји очима. Теши ме помисао да ће бити мојих саборца који ће видети ваш пораз и осветити све нас који не бејасмо те среће.

Nesrećniče, Ljubo, otkud ti pravo da porediš našu i vašu borbu? Koje si to vrednosti branio? Branio si narodne derikože, lopove i korumpirane političare, i kralja koji je pobegao ostavljajući narod na milost i nemilost nepijatelju. Naša je revolucija u prvi plan stavila radnika i seljaka i njihovu budućnost, njihov srećniji život i bolje sutra. Vi ste

ginuli da sve ostane po starom. Niste shvatili da nema povratka na staro. Točak istorije kreće se napred, mi smo ga samo ubrzali. U zabludi si, Ljubo, u velikoj zabludi. Sa njom si i otišao na onaj svet. A to što pričaš da će nas poraziti naši saveznici koji su nas doveli na vlast, obična je glupost. Prvo, niko nas nije doveo na vlast nego smo se izborili, plativši visoku cenu. Drugo, dovoljno smo jaki i složni da nema te sile koja će nas oterati sa vlasti, jer mi stvaramo radničko – seljačku državu, u kojoj radnik raspolaže rezultatima svoga rada, kako to uče klasici marksizma. Malo ćeš se ubrista i sa tvojim željama za našom propašću. Izgubio si bitku.

6. мај 1948. године
Ђурђевдан

Данас је Ђурђевдан, мој најлепши празник у години. *Ђурђевданак хајдучки састанак*, само што ја немам са киме да се састајем. Самујем као вук, а моју преосталу браћу по оружју, оне који су још претекли, вијају, као и мене, наши душмани. Наши душмани. Записах тешку реч. Ко су ти наши душмани? Зар то нису наша браћа, наши кумови, рођаци, комшије и пријатељи? Јесу. А гоне нас тако душмански, без милости.

Пада ми на памет Игоов роман *Вандеја се буну* и његова три главна лика, Лантенак, Симурден и Говен. Све више схватам да сам ја српски Говен, у процепу између Лантенака, алијас генсека и Симурдена, у лику несрећног Ђенерала. А ја, ко сам ја? Сва је прилика, нико други до Говен. Нико не избеже судбини. Нећу ни ја.

Волим француске класике, Игоа посебно. Због чега? Због тога што је он први европски интелектуалац који је јавно упозорио Европу о трагичном страдању српскога народа, у ратовима са Турском, 1876. године. Записујем Игоове речи по сећању:

... убијају један народ. Где? У Европи. Има ли кога да то посведочи? Сведок је један: цео свет. А владе, виде ли то? Не виде.

Насеље Балак (Алексинац) за неколико часова сведено је од девет хиљада становника на хиљаду и триста душа. Бременим женама отварају утробу, да би убили тек зачету децу. Пси по улицама глодају лобање силованих девојчица.

Дивљаци који те злочине врше, страшни су, цивилизовани људи који допуштају да сето врши, ужасни су.

Ово су само неколике рченице из Игоовог подужег текста *За Србију*, објављеног 1876. године. Кад год су Срби страдали, Европа је ћутала, чинила се невештом. Ћути и данас пред Маршаловим терором над Србима. Никад краја српским страдањима и европским ћутањима. Докле? То више ни бог не зна, јер га, изгледа, Срби и њихова судбина, не интересују.

Све саме црне мисли, а сунце тако умиљно сија, планина је сва свечана, у дивној зеленој хаљини, ово ми испаде као на писменом задатку у школи. Нема везе, нека остане тако.

Чује се граја чобанчади која су истерала стоку на пашу. Остаће овде све до Митрова дана, када се враћају у село на зимовање. И тако наизменично. Из године у годину, док не остаре и не окончају своје ходање по овој тврдој и убогој земљици Јужне Србије. Сиромашној у свему, сем у несрећама.

Њихова граја подсећа ме на детињство. Не могу да одолим. Ризикујући да ме неко од њих види, приближавам се пропланцима на којима напасају стада и играју се, као некада моја генерација. Међу чобанима и чобаницама има и одраслијих, између петнаест и двадесет година. Десило се да, сакривен у шумском густишу, посматрам љубавни чин двоје младих који се завршио жестоки сексом. Не зна се ко је био жешћи у тој работи, од бога осталој,

момак или девојка. У једном тренутку тргао сам се и повукао дубље у планину, прекоревајући себе што сам нехотице, накратко, био воајер. Млади људи, нека раде што им је воља, нека подмирују прохтеве плоти, то ће им остати од живота. Ко зна шта их тек чека у животу.

У овој излуђујућој самоћи деси се и понешто што ми скрене мисли на другу страну.

Сцена између пастира и пастирице подсетила ме је на моје прво сексуално искуство.

У вишим разредима гимназије већ смо били момци. Да смо остали на селу, сигурно бисмо били ожењени.

Међутим, за нас ђаке, жена и женско тело биле су велике тајне. Све док ме једне вечери, био сам у четвртом разреду, комшиница, распуштеница, није позвала да јој нацепам дрва. Био је крај децембра и хладно време. Отишао сам, не слутећи прави разлог позива, и обавио посао. Кад сам хтео да се вратим у свој стан, комшиница се урами у рагастов врата, а била је кршна и дашна, запахну ме мирисима здравог женског тела и пожуде. Гледала ме је дрским подсмешљивим погледом и рекла:

- Момак, полако, куда журиш, ниси обавио најважнији посао, што се правиш луд?

- Извините, који посао? Звали сте ме да нацепам дрва, ја сам то урадио, шта још хоћете? Говорио сам узбуђеним гласом, а срце ми је било у грлу. Схватио сам игру, али сам *тврдио пазар*.

Снажно ме зграбила, увукла у спаваћу собу, оборила на кревет и почела да се скида. Кад сам угледао раскошно и бујно женско тело, велике чврсте груди почео сам да месим дивљачки и навалио на тај раскош свом снагом. Ушао сам у њу као у рај. И данас мислим да је спој мушког и женског тела прави рај. Прародитељски грех којим нас црква плаши чисто је замајавање.

Не знам колико је трајало. А трајало је! Осећао сам се чаробно, као никада до тада.

После краће паузе, поновили смо. Држала ме је чврсто у загрљај и јецала. „Ех, шта је младост, то ми треба, то ми треба... слушај, мали, убудуће, кад год ти наспе мушкост, ту сам. Дођи! Немој да те видим са неком другом женом, јеси ли разумео? Убићу те!“ „Јесам“, одговорих, извлачећи се из њених кљешта од руку и ногу. Веза је живела све док нисам матурирао и отишао из Града. Никада више нисам чуо шта је било са Драгицом, комшиницом... распуштеницом. Не верујем да се смирила, верујем да је нашла достојну замену за мене.

Ljubo, Ljubo, misliš da je tvoj odnos sa komšinicom Dragicom bio neka tajna. Cela ulica je pričala o tome kako te, neiskusnog, smotala uspaljena ždrebica, kojoj ona stvar viri iz očiju. Vašu vezu ona nije krila, hvalila se kod svojih prisnih prijateljica i govorila da si pravi ždrebac kome nikada nije dosta, pobijajući tvrdnje da si neiskusan. Da znaš, to je jedino na čemu sam ti zavideo. Sve ostalo o čemu si nadrobio, obična je izmišljotina.

12. јули 1948. године
Петровдан

Почело је, почело. Пукла тиква. Самозвани Маршал и генералисимус Стаљин *поломили колач*.

Из новина, које ми је донео Чеда, видим да се ради о озбиљном сукобу чији исход није лако предвидети. Мислим да та њихова калакурница иде мени у прилог. Зашто? Зато што ће морати да се баве о својим јадима, а мене и моје саборце ће, макар накратко, оставити на миру. Мада, може бити и обрнуто. Да своју борбу за опстанак на власти учине још жешћом, па да чистећи своје редове, навале на нас, без милости и свим снагама. А снаге су им све веће. Западњаци их тајно наоружавају и снабдевају свиме што им треба, само да их извуку из загрљаја руског

медведа. То ми не иде на руку. Морам бити опрезнији. Променићу место састајања са Чедом. Он не зна за ову моју пећину јер се састајемо подаље од ње, да бих заварао траг. Немам поверења ни у њега. Немам поверења у никог. Човек остаје сасвим сам када изгуби поверење у све људе око себе. Та самоћа најопаснија је и најтежа. Кажу да самоћа ојача човека, додајем да га може и сломити. Лавирам између ових двеју могућности.

Данас је Петровдан. Да, баш тако се у нашем крају изговара и пише. Данас је сабор у Горњем Барбешу на којем се сусрећу Поморавље и Запаље. Ех, шта бих дао да сам тамо. Да поведем коло (та моја навика да будем коловођа довела ме је до овога стања, али о томе ћу записати нешто касније), а поред мене да игра нека друсла Запаљка, под којом се угиба тврда земља док тресе великим сисама и поскакује чврстим ногама.

Прича за себе су пивопије које тога дана попију десетине бачви пива обложених ледом, прекривеним сламом, да би што дуже трајао, а пиво било прописно охлађено. Јер вруће пиво је као коњска мочка, говоре јужносрбијанци. Петровдан је синоним за врело лето, жетву и вршидбу. Спавамо на њивама или наспред гумна. Простремо земљу испод леђа, покријемо се звезданим небом. Такве спавачине нема нигде, сем код нас, сељака Брђана, на југу Србије. Ујутру устајемо орни за рад, весели и свежи као да смо устали из меких душека. Такви смо одвајкада.

Neka ga đavo nosi, ume da se seti nekih detalja koji me razneže. I ja sam voleo sabor u Gornjem Barbešu i druslaste Zaplanjke, a ko ih ne bi voleo onako kršne i podatno blage, kao vruć seljački lebac. Kako bih rado zaigrao u kolu, opustio se, ali posao mi ne dozvoljava. Borba protiv spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja, koji nikada ne miruje, ne dozvoljava opuštanje i miran život. Naša revolucija traje i trajaće sve dok i zadnjeg neprijatelja ne likvidiramo.

10. октобар 1948. године

Ништа се нарочито не догађа. Чамотиња, неизвесност, нервоза. Тражећи ново место сусрета са Чедом (намерно га мењам често), имао сам непланирани сусрет са човеком нешто млађим од мене, али са којим се добро знам. Било је нешто иза поноћи кад несмотрено изиђох из једне штале ван села, у којој сам чекао Чеду. У непосредној близини је пут који води у Брдо. Одједном искрсну пред мене човек са кабаницом на глави и фењером у руци. Не знам ко се више уплашио, он или ја. Подигавши фењер осветли ми лице и укочи се од страха. Једва промуца: “Љубо, ти ли си? Откуда овде у ово недоба?”

“Ето отуда, тражим места глави, мој Илија, ниси ли и ти један од оних који ме траже”?

“Шта ти пада на памет, мислиш ли да сам заборавио твој подвиг са Оштрог копља, кад си Немцима испред носа узео митраљез којег је оставио неискусан борац, до јуче овчар, а сада ратник, црног нам ратовања”.

“Шта ти тражиш у овој ноћи овако касно”?

“Идем на гумно, треба да се отели крвава, па да јој се нађем на помоћи.”

“Слушај ме добро, Илија, ја не остављам сведоке мојих сусрета, јер не знам ко ће ме издати и дојавити ОЗНИ. Овога пута чиним изузетак јер ти верујем. Не знам да ли сам у праву или не, али нешто ми не да да те убијем. Иди својим путем, а ја ћу мојим. Нисам сигуран да ћу стићи далеко, али немам избора. Дакле, на вољу ти, чини како мислиш да је најбоље, али запамти, издаш ли ме, осветићу ти се крваво да ћеш зажалити дан кад си мајку ујео за сису.”

“Љубо, слушај сада ти мене. Знамо се много добро и на памет ми не пада да те пријављујем онима који те гоне.

Сви у Брду знају да је за тобом хајка, али уверавам те, никоме не пада на памет да те пријављује, све и да те види или сазна било шта о теби. Људи се боје твоје освете. Бојим се и ја. Зато ти кажем, буди спокојан, што се тиче мене, нисмо се срели, нисмо разговарали. Није било ничега. Ако ми верујеш, остани збогом, ја идем за својим послом, ако не, пуцај, ненаоружан сам.” Окрену се мој саговорник и оде у ноћ. Спустих пиштољ у футролу.

Кад сам испричао Чеди о овом сусрету, рекао ми је да се не плашим Илијине издаје. У војсци је постао комуниста, али је вративши се у Брдо, редовно ишао у цркву. Партијски секретар га је јавно критиковао због тога, рекавши да је религија опијум за народ, како учи велики вођа Октобарске револуције, друг Лењин. Према томе, другови, комунисти није место у цркви, закључио је оштро друг секретар. Илија је вратио партијску књижицу и напустио састанак. Никада се више није вратио међу другове. За време рата отац му је страдао у немачком заробљеништву као резервиста југословенске војске.

Znao sam da su Brđani zaguljen narod i da neće saradivati sa nama. Tvrde su to glave, uostalom, njihova sam krv, odrastao i vaspitavao se među njima. Stalno se nešto bune protiv vlasti i države. Koliko su puta oružjem proterivali razne državne komisije koje su dolazile na lice mesta, dok su se sudili sa državom oko vlasništva nad šumom u Brđanskoj Gori. Jednom su oterali patrolu žandara, ne dozvolivši im da uhapsе nekog nesrećnika koji je sekao državnu šumu, da bi ogreјao decu, a šumar ga priјавio vlastima.

Jedna stariја priča kaže da је Brdo prvo selo na југu Srbije u kojem је prestalo da ваži *pravo prve брачне ноћи*, po kojem su tek оженјени momci morali da odvedu svoju mladu da prespava, prve ноћи po венчању, sa seoskim агом. Bio neki Stanko Buljin koji је to odbio da učini. Kad је aga doшаo, sa svojim pratiocem, da ga pita зашто nije postupio po volji Alaha

i turske carevine, jer oni sve najbolje uredе, taze mladoženja je sišao sa trešnje koju je brao, uzeo motku i snažnim udarcem raspolutio glavu agi. Njegov pratilac je pobegao kao da ga je oluja odnela. Otada nije više praktikovano pravo prve bračne ноћи u Brdu. Takvi su Brđani, tvrdoglavi, kurčeviti, svojeglavi. Velike prznice, sumnjičavi prema svemi i svima, pogotovo prema vlasti i njenim predstavnicima. Između dva rata uvek su glasali za opoziciju. Na pitanje jednog kandidata, vladajuće koalicije, зашто то раде, неко му је из масе, окупљене на предизборном скупу, одговорио: “Volimo da budemo protivni svakoj vlasti, taki smo i kvit posla.”

13. децембар 1948.

СТИЖЕ ЈОШ ЈЕДНА ЗИМА. Предосећам, моја последња. Следећу сигурно нећу дочекати. Пао је велики снег, планина је аветињски тиха. Само се, понекад, издалека чује завијање вукова. Дозивају се да би кренули у похару трла пуних оваца. Најпре ће се клати са псима чуварима, потом ће навалити на најпитомије божје створове, бесловесног погледа и кроткости, овце. Мислим да између оваца и људи, оне велике већине, нема разлике. На мирне, честите и богобојажљиве наваљује свака невоља, свако зло и сила. Зликовци, криминалци, убице и лопови, најчешће су ван домашаја некакве правде, у коју верују они први. Никада ми неће бити јасно зашто највеће убице и крволоци, по божјим законима велики грешници, обично доживе дубоку старост. Честити и богобојажљиви одлазе млади или у средњим годинама кад тек треба да стварају. О каквој се то божјој правди ради? Кажу, Богу су и такви потребни. Није ваљда, хајде да се мало лажемо и замајавамо сладуњавим причама!

Завијање вукова подсетило ме на приче комшинице баба Роске, о њеним блиским сусретима са чопором вукова,

кад се враћала са трла које су биле на ободу шуме, високо у планини. Пошто би помузла стадо оваца, што је трајало до касно у ноћ, односила би на леђима повећу чабрицу млека да би га сирила у кући, доле у селу. Ноћ, излокани планински путељци, терет на леђима, све је то требало издражати. Била сам млада и издржавала сам, без по муке, али невоље су почињале кад бих се срела са чопором вукова, чије зле очи грозно сјаје у ноћи. Тада би ми се ноге одсекле и једва ме држале да не паднем на земљу. Никог да ми помогне, да ме охрабри. Почињала сам да урличем на сав глас, да певам, мада ме је издавао глас, велику мочугу, коју сам увек носила, подизала би као да је пушка и драла се колико сам могла, па, па, па...па... имитирајући пуцање..., чопор би мирно продужио даље, све ми се чинило да се подсмевају мојој наивној превари. Касније сам се досетила и носила са собом повећи запаљени луч којим сам себи осветљавала пут, а вуци се плаше светла у ноћи и беже као ђаво од крста.

Тако је причала старица предући, на кудељи, вуну одавно испрану и влачену у градској вуновлачари, осветљена ватром са огњишта, док смо се ми, деца, тискала око ње, да је боље чујемо, још више, због страха од ноћи, зиме и снега који напољу непрестано пада. Трзали бисмо се устрашени на сваки шушањ, занесени бабиним причама. Умела је да прича као ретко ко у комшилуку. Говорила нам је, слушајте добро и памтите, кад умрем сећаћете ме се по причама које вам казујем. Знам, знам, бићете одрасли и говорити како је баба Роска много лагала. Нека вам буде. Не уме свако ни да лаже. Ове што ћуте као мутави нећете имати по чему да памтите. Ћутање није увек мудрост, запамтите.

Ведре зимске ноћи пуног месеца најхладније су у планини. Ложим ватру од сумрака до јутра, све ризикујући да ме дим изда мојим гоничима. Немам избора. Јесенас, Чеда ми је донео дебеле вунене черге да

се покривам што боље, и покровце од козје длаке, које стављам на под пећине. Били смо у праву предвиђајући оштрију зиму и ниске температуре.

Из оно мало новина, бајатих, сазнајем да се широм државе комуњаре немилосрдно обрачинавају. Пуне се затвори присталицама Стаљина и Совјетског Савеза. Црногорци су најбројнији. Не чуди ме. Њима је Русија вазда била мајка, па су говорили „нас и Руса двеста милиона”, а сада Маршал хоће да их одвоји од Матушке Русије. Е, неће моћи друже Маршале. Тврд је то сој који не продаје веру за вечеру. Ја не волим ни црногорске комуњаре, али поштујем њихову чврстину и одлучност да не издају своје идеје, због којих су гинули. Као ни ми, на нашој страни. Поштујем храбре и принципијелне противнике. Уосталом, дични Црногорац Марко Миљанов Поповић говорио је „јунаштво је одбрани се од другог, а чојство је одбрани другог од себе“. У једној бици са Турцима, кад је овима понестало хране и џебане, Марко је обуставио напад на утврђење у којем су били непријатељи, дозволио им да се опскрбе храном и џебаном, па да наставе да се боре, како то доликује јунацима. Ово записујем узгред, да се зна колика је тргедија једне земље, као што је Црна Гора, кад се у њој поделе на две супротстављене стране, овакви одлучни, храбри и непопустљиви људи. По несрећи, то су браћа, рођаци, кумови, комшије. Мој боже! Зашто нас толико кажњаваш?

Ovo o Crnogorcima dobro je zapisao, ali nije u pravu kad pokušava da izjednači našu i njihovu borbu. Mi smo se borili za svetski proletarijat, srećniju budućnost svih ljudi sveta, a on je bio na strani kralja i buržoazije. Mi smo nepomirljivi neprijatelji. Naša revolucija ne poznaje braću, kumove, rođake, komšije, to su malograđanske kategorije. Za nas postoje samo dve grupacije ljudi, oni koji su sa nama i oni koji

su protiv nas. Svako ko nije sa nama, naš je neprijatelj, sa kojim ćemo se obračunati bez milosti.

14. јануар 1949. године

Данас је српска Нова година, али је људи славе кришом. Комуњаре забрањују све што је српско. Додуше ту моду дочека и прославе Нове године по Грегоријанском, а не по Јулијанском календару, прихватио је краљ Алаксандар Карађорђевић, као још један у низи уступака „западној нам браћи“. Маршал се одриче краљевине, али не и краљевских дворова и раскоши. Не одриче се ничега католичког, али све што је православно сатире до темеља. Католичке свештенике штити на сваки начин, а православне ликвидира за најмању ситницу. Врли Црногорци предњаче и овде, исказујући своју правоверност своје Вођи и Стаљину. Религија је опијум за народ, са њом ваља раскрстити без милости. Али тамо где се неће замерити папи и Светој столици, вечним мрзитељима православних шизматика.

У овој самоћи непрестано ме мучи питање, како и због чега сам доспео у ову ситуацију. Тек ми је двадесет и седма година. Уместо да живим пуним животом, имам жену и децу, о којима ћу бринути као сваки нормалан човек, ја се кријем као звер, смрзавам се и трзам на сваки сумњиви глас или покрет гране на жбуњу. Мучи ме питање, које су то силе, откуда долазе и по чијој вољи, или налозима, и потпуно промене човекову судбину, дотле да му узму најдрагоценије што има, главу на раменима.

Маштао сам да будем агроном на великом пољопривредном имању. Знање стечено на студијама верно да преносим на плодне оранице, а оне ми узврате великим родом плодова без којих човек не може да живи.

Селјачко сам дете, земља и њени мириси, њена снага и дарови које нуди, дају ми снагу као старогрчком јунаку Тезеју, који је, по легенди, црпео своју снагу из земље.

Нажалост, ништа од планираног и жељеног није ми се посрећило. Зашто? Зато што је неко, негде далеко од мене, одлучио да баци свет у хаос рата и убијања, а мени је припала улога безначајног статисте у том крвавом позоришту. Да ли сам могао да избегнем ту улогу? Тешко ми је да одговорим. Растао сам поред оца *Солунца*, слушао о његовим страдањима и напорима да се сачува ово мало Србије. Нисам могао да останем по страни. Мој чукундеда Станојло био је ратник код војводе Илије Стреље. После трагичне Стрељине смрти одметнуо се у планине и годинама се светио људима коце Милоша, док га није издала љубавница и јатакуша, па су га ухватили на спавању и стрељали без милости. Да ли сам ја, њихов потомак, могао да стојим по страни и гледам како комуњаре хоће да од домаћинске Србије праве совјетске колхозе, да се не зна ко је коме род, а ко помоз бог, да жене буду заједничке и сви једемо са једног казана, док се вође њихове револуције башкаре по вилама и дворцима отетим од својих *класних непријатеља*, како то сада блебећу, на актуелном новомовору.

Кад смо матурирали, кренули смо својим путевима. Ја сам уписао агрономију, Добривоје права, а Чеда је одлучио да иде на одслужење војног рока, кадра, како се то звало. Потом да настави студије економије. Та одлука одвешће га у четворогодишње заробљеништво, као припадника војске Краљевине Југославије, али, пре свега као Србина. Немачка војна сила правила је селекцију заробљених војника. Само су Србе одводили у логоре, све остале, Хрвате, Словенце, Бугаре, Македонце, муслимане, Мађаре, пустили су на слободу. Неизмерна је германска мржња према Србима, и никада неће нестати или се макар мало умањити. У то сам више него сигуран.

Рат је прекинуо наше школовање, покидао другарства, пријатељства. Кад сам се, непосредно пре напада немачке солдатеке на Совјетски Савез, срео са Добривојем дуго смо разговарали о томе шта нам ваља чинити. На мој позив да се придружимо Пуковнику и његовој војсци јасно ми је ставио до знања да му тако нешто не пада на памет. Пуковник је човек краља и владе у Лондону, а ја се за такву владу и краља нећу борити, одговорио је набушено. Растали смо се хладно и без емоција.

Кренули смо свако својим путем.

Све ми је говорило да никада више нећемо разговарати као људи који су одрасли заједно, ишли у школу, дружили се и делили комад хлеба. Данас видим да се нисам преварио.

Кад се само сетим како су његов и мој отац ратовали заједно од 1912. до 1918. године, претурили преко глава све недаће и поднели патње какве је тешко замислити, па су се на крају братимили, увек спремни да погину један за другог, не могу да верујем шта се ово догађа са мном и Добривојем.

Млад и невичан ратовању најпре сам прошао кратку војничку обуку. Моје велико залагање и спремност на сваку жртву препоручили су ме код командира чете, потом и код команданта бригаде. После две године, распоређен сам у јединицу при команди Југословенске војске у отаџбини. Пуковника, сада већ Ђенерала, обезбеђивали смо непрекидно, дан и ноћ, свакога сата, сваке секунде. Били смо млади и здрави, јаки и неустрашиви, спремни да за Њега погинемо без размишљања.

У Ђенераловом штабу било је и цивила, политичара. Мени је био најзанимљивији Драгиша Васић, адвокат, публициста и књижевник. Сећам се његових „Црвених магли“ које сам читао као гимназијалац и био више него

одушевљен том књигом. Пружила ми се прилика да га посматрам изблиза, али не и да изменим коју реч са њим. Било нам је строго забрањено да се обраћамо било коме из Врховне команде. То је било допуштено само официрима виших чинова.

Немам ни времена ни места да описујем све догађаје, борбе и места кроз која смо прошли. Историја ће о томе писати, кад тад. Знам, ови који себе проглашавају великим победницима лагаће о нама, пораженима, али доћи ће дан када ће истина изићи на светло дана. Моје највеће разочарање, због којег сам напустио Ђенералову војску, настало је априла 1944. године. У то време долази до разлаза између Ђенерала, са једне стране, и Павла Ђуришића и Драгише Васића, са друге стране. Схватио сам да је са нашом борбом све завршено и да нам се неминовно приближава крај. Некадашњи савезници нас издали, вође се, по старом српском обичају, посвађале. Свако мисли да је у праву и то брани тврдоглаво, не схватајући да ће многи остати без глава.

Путовао сам ноћу, дању сам мировао у скровиштима која сам налазио, углавном ван насељених места. После двадесетак дана, на путу између Параћина и Деспотовца, изненада сам наишао на групу равногораца. Двадесетак млађих људи, предвођени једним, нешто старијим капетаном, умало ме не стрељаше мислећи да сам шпијун. Једва се некако објасних са њима и придружих им се. Моја похабана униформа била ми је најјачи адут да, ипак, нисам комуњара пресвучена у униформу равногорца. После два дана стигосмо у реон Беле Паланке, у бригаду капетана Ђирковића. Кад сам му испричао о разлазу Ђенерала и Павла Ђуришића, умало ме не уби, мислећи да лажем и уносим панику међу људе. Он каже, не зна за никакав разлаз и наставља борбу до последњег метка и човека. Овога пута спасио ме је неки поручник из капетановог штаба, приспео са терена прошле ноћи.

Додуше, рекао је да није сигуран у потпуну тачност вести, али и он је од неких људи чуо за сукобе у врху нашега вођства и разлаза двојице најбитнијих људи нашега покрета. Додаде још и да је Ђенерала напустио Драгиша Васић. Кад сам чуо ову изјаву, био сам сигуран да овај човек зна праву истину. Спасио сам главу, злочин у којем сам учествовао нисам могао да избегнем. Требало је ликвидирати једног илегалца из Црвене Реке, близу Беле Паланке. Са још двојицом, кренули смо на извршење задатка. Да би ме проверили, саму ликвидацију морао сам да изведем лично. Урадио сам то брзо и ефикасно. Није кмекну ни као јаре. После овога прихватили су ме за свог војника. Како сам се осећао? Грозно. Кришом сам повраћао и непрестано прао руке, све мислећи да ми је крв онога несрећника још на њима. Што сам их више прао, чинило ми се да је та крв све присутнија и да је никада нећу спрати, ни са руку, ни са душе. Да зло буде веће, учинио сам то наочиглед илегалчеве сестре. Кад су моји пратиоци покушали да је силују, скинуо сам шмајсер са рамена и рекао да ћу их убити обојицу ако је само такну. Ја са извршио задатак и готова ствар. Видевши да се не шалим, оставили су је на миру. Вратили смо се у штаб и известили команданта Ћирковића о обављеном послу.

Konačno, da kažeš istinu. Ne gonimo te bez razloga. Okrvavio si ruke, ubio čoveka. To ti nećemo oprostiti. Zbog toga ćeš morati da odgovaraš pred Narodnim sudom, nove demokratske države za koju smo se izborili mi, komunisti, koje ti stalno nazivaš komunjarama. (U redu, znam šta bi mi odgovorio, da možeš. Reкао bi kako smo i mi ubijali svoje protivnike. Jesmo, ne krijem, ali mi smo ubijali narodne neprijatelje, a neprijatelji revolucije su i neprijatelji naroda. Ne razumeš ti tu veliku razliku, Ljubo. Žao mi je platićeš skupo svoje neznanje.)

15. фебруар 1949. године

Данас је Срећење Господње. Четрдесети дан по Рождеству Христову донесе Пресвета Дева свог божанског Сина у храм јерусалимски да га, сходно закону, посвети Богу и себе очисти. Овако казује Књига над књигама. Народно, пак, веровање тврди да се на овај дан срећу зима и лето. Ако је дан сунчан и медвед се уплаши своје сенке, враћа се у змски сан. Зима ће трајати још пет недеља.

А ја? Још колико ћу дана, можда месеци, не верујем више од тога времена, морати да се завлачим у своју пећину? Не да спавам, него да стрепим и очајавам над судбином. Али, на крају крајева, ово је мој избор. Понекад ме сколи малодушност, већ сам то, чини ми се, записао. На срећу, одупирем се успешно и тврдоглаво. Не ретко посматрам своје руке и видим крв на њима. Моје су руке окрвављене, како то говоре комуњаре. У реду, признајем, јесу. Питам вас шта је са вашим рукама, не мислите да су оне чисте?

Колике сте долине, вртаче, пећине, амбисе напунили лешевима својих противника? На Зеленгори сте напунили јаме безданке српском младошћу, гледао сам својим очима ваше злочине. Спасило ме је чудо, бог или нешто треће, не знам. Али, то није све.

Ваше новине доносе спискове стрељаних у Београду, углавном интелектуалаца, уметника, инжењера, лекара. Само зато што су радили за време рата. Од нечега је требало живети, хранити породицу. Лако је вама, комуњарима, углавном нисте имали никог, или нисте марили за своје најближе. Сурова рачуница сто Срба за једног Швабу, ништа вам није значила, а ми смо се ужасавали и стрепели над судбином старца, жена, нејачи, који су узимани за таоце и стрељани.

Колико сте сељака, које сте прогласил кулацима, поубијали на правди бога, данас кад је рат завршен? О

стрелјаним поповима и порушеним црквама нећу да вас питам, јер ви сте укинули бога, религију и Цркву.

И сада, моје су руке упрљане невином крвљу, а ваше су чисте, није него. Причајте ви ту причу овој деци која сада полазе у школу, али запамтите, доћи ће дан када ће и она сазнати праву истину и постављати вам ова питања.

После првог извршеног задатка на ликвидацији комуњара и њихових сарадника, порастао ми је углед у бригади, па су ми почели поверавати, углавном, такве прљаве послове. Размишљао сам како да се извучем из овакве ситуације. Презаситио сам се убијања, крв мојих жртава почела ми је на нос скакати, како каже Његош. Неочекивано, указала ми се прилика. Курирка бригаде која је одржавала везу са нашим људима у Нишу и Зајечару, осетивши се угроженом, тражила је пратиоца. Избор је пао на мене. Снабдели су нас папирима по којима смо нас двоје брачни пар који има дозволу власти да тргује ситницама: иглице, шнале, огледалца, сапун, карабоја, штрунфле, женске мараме, доњи веш, убруси и остало, ако се нађе у државним магацинима. Пратио сам је неколико месеци. Кад бисмо дошли у град, она је одлазила на адресе које је добијала од штаба, а ја сам је пратио на пристојном одстојању, али увек је држећу на оку. Близина и младост учинили су своје. Лепа, витка црнка, невероватно одважна и неустрашива Јованка Стојимировић и ја заљубили смо се страсно. Била је две године млађа од мене. Враћајући се возом из Ниша ка Белој Паланци, после успешно обављеног посла, саопштила ми је да је трудна. Нисам могао да верујем. Био сам срећан што ћу постати отац, али ме је као ножем пресекала, посред груди, помисао у каквом се времену и околностима налазимо. Договорили смо се да то остане наша тајна. Међутим, заклела се земља рају да се све тајне сазнају. Ускоро је командант Ћирковић сазнао да му је најспособнија обавештајка трудна, и то од кога? Од човека којег никако није подносио у својој близини, тј.

мене. Одвојио ме је од ње, почео да ме шаље на најтеже задатке, рачунајући да ћу сигурно погинути. На његову жалост, метак ме је заобилазио.

После једне акције, у којој смо једва извукли живе главе, Јованка ми саопшти како има поуздане информације да ћу у следећој акцији, по налогу команданта, бити убијен од својих. Молила ме је да напустим бригаду и склоним се на безбедно место. Дала ми је адресу своје рођаке у Нишу код које ћу увек моћи да се информисем о њој и о детету кад буде дошло. Побунио сам се, рекавши како ми не пада напамет да је оставим. Извадила је револвер и леденим гласом рекла: „У реду, нека ти буде. Убићу те ја, потом ћу свршити и са собом. Не заборави да ћеш бити крив не само за моју смрт, него и смрт овог невиног створења које се већ праћака у мојем стомаку.”

Знајући је, отишао сам кришом из бригаде. Дошао сам у моје Брдо. Била је средина врелог августа 1944. године. Испочетка избегавао сам да се појављујем у селу јер нисам знао расположење људи према, сада већ евидентним, двома странама. Убрзо сам сазнао да у Брду постоје две власти, једна јавна, Недићева, и друга полутајна, полујавна, некакав НОО, што треба да значи народно-ослободилачки одбор. Знали су се, мрзели и тајно радили о главама једни другима. До јавних сукоба није долазило јер ни једна ни друга страна није још била сигурна у своју победу.

Ближила се јесен, било је послa у пољу, цела моја породица, отац, мајка, двојица млађе браће и снаја, супруга средњег брата, чак и десетогодишња сестра, сви су радили од јутра до сутра. Земља не зна за ратове и несреће међу људима, она тражи рад, тежак, па се зато сељак и зове тежак. Придружио сам им се својски. Рад у пољу релаксирао ме је и накратко сам заборављао све кроз шта сам прошао минулих година.

Отац је увече одлазио у кафану и виђао се са својим вршњацима. Уз чашу пића разговарали су о свему и свачему, ретко се спорећи међусобно, јер су углавном били исписници из војске и ратова. Све више су бринули схватајући да ствари лоше иду по краља и Србију. Сваки спор са млађим људима избегавали су, сматрајући да је добар број њих кренуо наopakим путем, а са таквима немају о чему да расправљају.

Једне вечери рече ми да је сутра краљев рођендан. Тим поводом у Граду ће бити велико народно весеље. Одлучио је да крене пешице из Брда, рано зором, да би око поднева стигао на широку чаршију и придружио се овом дичном скупу. „Ко је Србин и српскога рода, сутра је на широкој чаршији у Граду”, театрално закључи стари Солунац, носилац Албанске споменице и Карађорђеове звезде. Сутрадан, био је 6. септембар, угарио сам њиву недалеко од села, спремајући је за пролећну сетву. Већ сам био на половини посла кад зачух потмулу тутњаву из правца северозапада. Стадох са послом и погледах пут неба. Имао сам шта видети! Читаве ескадриле авиона, беласале су се на септембарском сунцу, постројене у беспрекорним низовима приближавале су се према југу, ка Граду. Испрегох волове да одморе, оставих плуг и попех се на оближњу узвишицу са које сам имао јаснији преглед моравске долине... Одједном, поче стравична грмљавина, видик ми замутише дим и прашина изнад Града. Високи тамни стубови кренуше према небу. Одједи експлозија бомби непрестано су се понављали. Стајао сам укочен, згранут, распамећен. Помислих, са Градом је готово, нестао је као Напуљ под пепелом Везува. Сетих се оца који је сигурно стигао да се нађе у овом паклу. Прекрстих се и помолех за покој његове душе. Кад изручише своје смртоносне товари, „белци” продужише ка истоку. Све се утиша злослутном тишином, само су се високи црни облаци смрти и разарања дуго вијали над Градом. Прође

ме воља за радом. Вратих се кући. Мајка је радила по кући као да се ништа није десило. Браћа су ме, међутим, гледала са страхом у очима, избегавајући да ме пред мајком питају о ономе што су и они видели, чувајући стоку понад Брда. Страховали смо због оца. Но, нада последња умире. Веровали смо да ће се стари Солунац, који је претурио преко главе много смрти и несрећа, некако извући. Нисмо се преварили. У сумрак дана појави се на капији и реским кашљем, по обичају, најави свој долазак. Никада му се нисмо више обрадовали него те вечери. Уморан, сломљене душе, седе за сто и нареди да му донесемо пљоску меке шљивовице. Отпивши добар гутљај, док смо ми ћутке стајали око њега, мукло проговори: „Отиде све у мајчину. Град више не постоји. Кланица! Много је људи погинуло, неће имати ко да их сахрани. Жал до бога, а бог нас је заборавио.“

На моје инсистирање, укратко нам исприча шта се десило. Од ранога јутра у Град су почеле да пристижу колоне свечано обучених људи. Већ око поднева у центру је било толико света да „ниси имао где да бацаш иглу“. Трешти музика, играју три кола, непрестано се чују узвици: „Живео краљ Петар други Карађорђевић!“ „Срећан рођендан Његовом Величанству краљу Петру!“ „Врати нам се што пре наше мило краљче, без Тебе нема спаса Србији!“

Кад је весеље било на врхунцу, појавили су се авиони на далеком небу. Народ је повиленио. „Ево наших савезника, ево наших спасилаца!“ „Радујмо се нашој победи, Америка и Енглеска су уз нас!“ Маса је у трансу подигла руке ка небу пуном авиона, као да је угледала Месију. А онда је почео пакао. Полетеле су бомбе на све стране. Зграде су се рушиле као да су од картона, улице се претварале у огромне вртаче, а мртви и рањени где год се окренеш. Јауци, лелек и запомагање проламају небо. А небо равнодушно, ћути. Како сам извукао живу главу и

побегао из оног пакленог котла, не знам. Биће да је судбина, и овога пута, тако хтела, заврши отац и докрајчи ракију из пљоске.

Наредних дана бомбардовања су настављена, али сем на Град, бомбе су падале и у његовој широј околини. Тако је у Брду рањена девојка, пастирица, док је чувала стоку на ливади. Било је још жртава из села на обронцима Брђанске Горе, а Градска болница није могла да их прими и збрине у довољној мери, па су људи страдали на правди бога.

Bombardovanje Grada tražio je lično Maršal i Glavni štab NOV i POJ, ali i komandant Prve armije drug general lajtnant Koča Popović, da bi se nemačka vojna sila što pre porazila, u očekivanju bratske pomoći Sovjetskoga Saveza i Crvene armije. Ovo znam posigurno jer sam bio u obezbeđenju generala Mila Čalovića.

22. март 1949. године

Први дан пролећа, мојег најмилијег годишњег доба. Да ми је да дочекам мај, па не жалим умрети. Да још једном осетим мирисе и лепоте маја, тог најпоетичнијег месеца у години. Сећам се мајке, док је била млада, певала је: „Месец мају кад руже цветају, момци и девојке љубави се надају...” Чему да се надам ја, сињи кукавац у гори зеленој? Кад човек схвати да је крај близу постаје равнодушан на све око себе. А живот сматра као велику несрећу која га је задесила. Све више прижељкујем да се моја агонија оконча. На било који начин, чак и онај најтрагичнији.

Дотле, да наставим причу мојих посртања.

Половином октобра нахрупила је у Брдо војска самозваног Маршала. Шаролика маса, са униформама и сељачким гуњевима, наоружана руским, али и енглеским оружјем,

сви су на капама имали црвену звезду петокраку. Приметио сам да поједини команданти, углавном мајори, имају на себи енглеске униформе. Говорили су на ијекавском, заносили по црногорски, псовали свету неђељу, и често се хватали за пиштоље окачене о десни кук, да би били уверљивији у убеђивању уплашеног и збланутог народа,

Почела је општа мобилизација у редове НОВ и ПОЈ, младића рођених закључно до 1927. године. Мобилисаше и мене. Нашао сам се на погрешном месту у доба! Нас осамдесетак из Брда постројише како тако, готово сви су, сем мене, били без икаквог војничког искуства, па је било комично гледати те младе неискусне чобане, од којих хоће да направе војску, како се понашају сметено. Уплашени, збуњени и узбуђени кукњавом родитеља, сестара и жена, неки су већ били ожењени, последњи пут су гледали родно село и своје најдраже. Они најслабији су плакали. Велика је лаж да Срби иду у рат певајући. Певају само они који су се од страха напили брље. Трезни ћуте и страхују, или плачу. И нема у том плачу ничег ружног. Један је живот, ма какав био, треба га волети. Наш учитељ Милоје говорио је: „Децо, живети је најлепше, макар какав да је живот. Зато волите живот и трудите се да га учините смисленим, испуњеним стваралаштвом. На њиви, у школи, на служби, где вам је судба одредила.“

Гледао сам оне дечаке, углавном пастире, сеоска сиротиња и кукавељ, за којег нико није потплатио и спасио их кланице на коју одлазе. Зар ово да ратује? – то још не уме да држи пушку. У Нишу нас сместише у касарну преко пута железничке станице, тутнуше нам у руке полуисправне пушкетине и почеше да нас муштрају, као обучавају нас у ратним вештинама. Да није тужно, било би смешно. Распредише нас по одељењима, водовима и четама. Придружише нас десетој бригади.

Из Ниша кренусмо ка Копаонику, да бисмо на Оштром копљу имали први сукоб са немачком војском. Обучени, вични ратовању, наоружани, али већ рањена звер, пружали су страховит отпор. Трећину моје чете избацише из строја. Већина изгинуше, један број ранише, остали се дадосмо у бежанију. Невични ратовању, лоше наоружани, били смо само глинени голубови у које су немачки војници пуцали готово из забаве. У оној бежанији, један несрећни митраљезац оставио је своје оружје на положај и збрисао спасавајући главу. Кад се окуписмо, оно преосталих, заклоњених од погледа непријатеља, командант Баста, мајор, Личанин, поче да се дере као нездрав на кукавног пушкомитраљесца. Извуче пиштољ и поче му махати испред носа, све претећи: „Враћај се по митраљез, иначе ћу те стрељати на лицу места, без суђења. Ти си издајник, а издајницима се не суди, њих ликвидирам по кратком поступку.” Несрећни младић поче да се тресе као прут и плаче као дете. Би ми га бескрајно жао. Истух из строја: „Друже команданте, дозволите да ја идем по митраљез.” Ликота је гледао у мене као у чудо. „Свету ти неђељу, иди, али ако се не вратиш обављеног задатка стрељаћу вас обојицу“ ,запрети оштро.

Приметивши да се приближавам остављеном оружју, немачки војници почеше да пуцају као нездрави, све са намером да ме убију. Имао сам искуства у оваквим акцијама, за која сам једино ја знао, а учио сам од врских краљевих официра, па сам избегао сваки метак упућен мени и донео митраљез испред сабораца, који су ме гледали са неверицом и дивљењем. Један момак, Заплањац, спонтано одвали: „Абре, бате, мислила сам ће загинеш, а ти измаче на онолко пуцање. Имаш поголему срећу оди памет.” Биће да је у праву. Отада, скочи ми нумера код војске, али ме и командири почеше друкчије гледати. Мајор Баста је фрктао као мачор, али је и он признао да сам вешт и храбар ратник. „Није ми јасно где

си то научио. Не би ме изненадило да си дошао са оне друге стране, и да си кокарду замјенио црвеном звијездом”- сумњичаво је вртео главом, а ја сам се невешто бранио од таквих сумњи.

На реци Босути, изгинуло је, такође, много наших људи. Набујала преко сваке мере, прогутала је стотине непливача, момака одраслих у планини, далеко од воде и река. У тој несрећи успео сам да целу нашу чету преведем на другу страну, без иједног изгубљеног човека. Кренуо сам први у ледену и мутну водуину носећи дуге конопце, међусобно повезане, и са још четворицом најјачих и искусних прешао преко реке. Други крај конопаца остао је на супротној страни. Потом су борци почели да прелазе један за другим, чврсто се држећи јаким конопаца. Искуство из ранијег ратовања у Босни. За тај подвиг унапређен сам у чин заставника. Крај рата затекао ме је у чину поручника НОВ и ПОЈ. Нисам могао да верујем! Све време стрепо сам да се моја прошлост на неки начин не открије. Нисам веровао да ћу се извући тек тако, без последица.

И десило се. Кад човек дуго и стално призива зло, неизоставно му закуца на врата. Али, о томе мало касније. Рат се завршио, ја сам остао у војсци као активни официр ЈНА, са службом у Београду. Почетком 1947. године дошао сам на неколико дана у Брдо. Видевши ме у униформи официра Маршалове војске, отац је одбио да се поздрави са мном. Мајка ми се обрадовала, а браћа су одахнула, верујући да нећу делити очевину са њима, ако већ имам официрску службу.

Свратио сам у Ниш на адресу коју ми је, пре више од две године дала Јованка. Дочекао ме је господин средњих година, Влада Стојимировић, службеник на железници. Кад сам му рекао да тражим госпођу Наталију и којим поводом долазим, тужно ме погледао и једва чујним гласом рекао: „Моје Наталије више нема, преминула је

пре годину дана. Пре но што је отишла рекла ми је да се може десити да је тражи неки човек и распитује се за Јованку.

Ствари овако стоје. Мој даљи рођак, капетан Милован Ћирковић, командант бригаде, био је заљубљен у Јованку. Везу између ње и вас није могао да поднесе. Добро је што сте се удаљили од њега, сигурно би вас убио. Јованка је родила сина којег су узели њени родитељи, у једном селу недалеко од Беле Паланке. Дечак расте поред бабе и деде, а Јованка је погинула под доста чудним околностима, при повлачењу према Словенији. Прича се да је убијена по налогу Милована. Он је сада, према неким непровереним сазнањима, у Чикагу, тамо има много Срба, па су му помогли да се лакше снађе. То је све што могу да вам кажем.”

На питање да ли могу сазнати где се налази мој син, одречно је одмахнуо главом, додавши да још није време за тако нешто. „Сачекајте, младићу, нека прође прва ватра, она је најопаснија, сагорева и суво и сирово”- мудро ме поучи господин са железнице.

Вратио сам се у Београд и наставио редовне активности, како то већ бива у војсци.

А онда је дошао први мај! Мој најкобнији дан. Као у инат, као пошалица судбине, због моје неизмерне љубави према том месецу.

Тога дана било је на Калемегдану народно весеље. Народ, тек изишао из ратних страха, желео је мало одушка, па су се вила неколика кола, у којима су се надигравали дојучерањи ратници, срећни што су преживели. Било је и козарачког кола, у којем су углавном ојкали Крајишници. Понесен атмосфером сетих се средњошколских дана када сам на сеоским саборима често био коловођа. Био сам, иако врло млад, врстан играч, па су се девојке утркивале да играју до коловође. Не одолех. Поручник пртизанске војске, сада већ славне ЈНА, како су је хвалили, на сва

уста, победници, и солили о њој свакојакe лажи, лако поведох коло. Већ сам ђипао треће коло заредом, добрано ознојен, кад ми из масе људи који су посматрали моје играчке бравуре, приђе нека девојка и повиче колико је грло носи:

„Људи, људи... шта је ово... откада су четнички кољачи постали партизански официри? Овај ми је заклао брата, гледала сам својим очима... ухапсите га, одмах га ухапсите!”

Ухапшен сам. Нисам стигао ни да се окренем. Потом сам пребачен у пожаревачки затвор, док ме не изведу пред Народни суд. Могао сам се надати само једној пресуди – смрт стрљањем.

Mislio si da ćeš se izvući lako. Prevario si se. U to vreme, ja sam uveliko ganjao bande tvojih saboraca koji su se skrivali po Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Našoj pravdi niko neće umaći. Dok si đipao u kolu, tvoj Đeneral je bio u našem zatvoru i čekao sud naroda kojeg je izdao. Kakva je kazna za izdajnike, zna se unapred.

10. мај 1949. године

Дочеках још један мај. Последњи. Знам посигурно. Идућег маја неће ме бити на овом земљиом шару. Свршиће се комедија звана мој живот. Да ли је комедија? Пре бих рекао да је трагедија. Шта је трагедија? Само по себи, човеково рођење, представља његову највећу трагедију. Однекуда, долазе ми Његошеви стихови из ненадмашне “’Луче микрокозме”:

Задатак је см’јешни људска

судба

страшно!

чудествах,

сочињава

брежину;

случаја,

надзиратеља,

промисла

Људски живот сновидјење

Човјек изгнат за врата

Он сам собом чудо

Човјек бачен на бурну

Тајном руком смјелога

Сиромашан, без

Под влијањем тајнога

.....

Срећан је само онај ко се није родио. Проклињем ноћ и час у којем је мојим родитељима пало на памет да ме зачну у њиховом греху. Зар нису могли да се уздрже својих анималних похота?

Или да су били обазривији. Не бих се сада паштио као звере, у овој планини, у овој пећини. Не бих имао на души и савести све што имам – велике злочине. Све више ме прогањају очи које су се последњи пут, само на трен загледале у моје зенице, и ту остале заувек. Све више осећам крв мојих жртава на овим рукама којима још једем хлеб, макар и овако горак. Зашто сам убијао, зашто сам окрвавио руке? Корен мога злочина, и моје трагедије, лежи у нашим поделама. Поделе су те које су нас сврстале на две непомирљиве стране које кидишу једна на другу попут бесних паса. Да нисам ја убијао, био бих убијен. Логика је проста и јасна. Кад ме се буду докопали, а слутим да ће се то десити убрзо, убиће ме без пардона, без суђења и запитаности зашто сам постао злочинац. Шта нас

је поделило? Идеје. Непомирљиве идеје. Идеја комунизма и идеја антикомунизма. Као крст и луна, два страшна симбола, како је записао Његош. Никада нећу прихватити идеју комунизма, али ни комунисти неће прихватити моју идеју антикомунизма. И ту је крај сваком објашњењу међу нама. Нема објашњења. Неће га никада бити. За сада ми смо губитници, можда ће доћи време када ћемо бити победници. Могу мислити шта ће све учити о нама ове генерације деце која пристижу. Победници пишу историју. Што је више буду китили, мање ће им се веровати, у наредним временима.

Да довршим причу, како сам се наша овде, усред ове дивљине.

Побегао сам из пожаревачког затвора захваљујући мојем блиском рођаку који је тамо био командир страже. Крећући се само ноћу и оријентишући се по звездама, кад их је било, избегавао сам насељена места, после десет дана стигох у Брдо. Поноћ је давно минула кад сам ушао у кућу. Затекао сам оца и мајку како седе поред огњишта, осветљени слабим пламеном угарка који је догоревао. Да су угледали вампира или духове својих мртвих мање би се изненадили. Крикнуше у један глас: „Синко, Љубо, ма ти ли си, ел ни се само пречињава...?!”

Скочише као да су у младићким годинама и обиснуше ми се о врат, љубећи ме и плачући. До пред сванућа испричао сам им шта ми се десило. Договорили смо се да се привремено склоним на таван племње, на гумну удаљеном око два километра од села. Још је била ноћ кад сам се попео иза великих наслага сламе, сасвим при дну великог тавана племње. Наредних дана, отац је долазио код мене и доносио ми храну, веш и остале потрепштине. О мени није говорио ни укућанима. Сем њега и мајке, нико други није знао да сам дошао у Брдо. Од оца сазнао сам да се Чеда вратио из ропства и да је сада у селу важан човек, близак новој власти. Треће ноћи по доласку, посетио сам га у

глуво доба, кад се и вампири смирују и не алују селом. Умало ме не уби. Кад сам тихо закуцао на прозор ниске куће, скочио је из кревата и викнуо, „ко си шта хоћеш?“ Чуо сам звук репетирања пиштоља. Отворивши прозор, принео ми је пиштољ уз лице. Реаговао сам муњевито и ухватио га за руку, рекавши: „Стани, човече, убићеш ме, ја сам Љуба, твој другар.“

После кратког објашњења у каквој се ситуацији налазим, питао сам га хоће ли да ми помогне у скривању, јер на њега нико неће сумњати. Поћутавши мало, погледа ме право у очи и рече: „Хтео, не хтео, немам избора. Ако ти ја не помогнем, нико ти неће помоћи. У Месном одбору су све комуњаре и њихови симпатизери. Они ни под којим условима не смеју сазнати да си овде. Ти си твоју главу ставио у турбу, сада хоћеш да ставиш поред ње и моју. Љубо, Љубо, у каква ме говна увлачиш. Помагаћу ти колико могу, биће шта ће бити, од судбине нема се куда“ – додаде резигнирано, не и без страха.

„Остани у очевој племњи док не нађемо сигурније место, негде даље од села. Долазићу код тебе кад будем могао. За остало договараћемо се у наредним данима.“

После недељу дана морао сам да потражим сугурније склониште јер је ово постало несигурно. Отац ми је кришом од осталих укућана, сем мајке, доносио храну и воду, нешто сиротињске постељине и вунене чарапе. Чеда је дошао само једном. И он је био мишљења да мој даљи боравак овде постаје ризичан, те да морам наћи сигурније склониште. Где? То није знао.

Договорили смо се да се сваких четрнаест дана виђамо овде, искључиво после поноћи, без обзира где ја будем наша ново склониште.

Брдо се налази на јужним обронцима Брђанске горе чији сам сваки кутак познавао. Од раног детињства, и каснијих средњошколских дана, претабанао сам је уздуж и попреко. Сетих се једне мале шпиље дубоко у планини,

скрајнуте од шумских путева којима пролазе дрвосече и они који возе жито у влашке воденице. Скривена крупном буковом шумом била је идеално склониште. Кад сам је први пут видео рекао сам, „кад би се неко овде сакрио, никада га нико не би нашао”. Ни слутио нисам да ћу ја бити тај „неко”.

Већ наредне ноћи преселих се овде где сам и данас, и записујем ове редове.

Отада нико није знао место мога скривања. Све што ми је требало записивао сам на цедуљици и остављао је испод прага племње, отац би је налазио, прочитао и одмах спаљивао. Чедо није знао за моје овакве контакте са оцем, отац није знао за сусрете са Чедом. За сада, ствари се одвијају како тако нормално. Докле? Само бог зна.

Naivan si, Ljubo, mnogo si naivan. Čeda je još u zarobljeničkom logoru radio za našu stvar. Otkucavao nam je sve koji su saradivali sa logorskom stražom i upravom. Po povratku iz zarobljeničtva, ubacili smo ga, kao našeg čoveka, u Mesni odbor. Znali smo sve o tebi i čekali povoljan trenutak da te uhapsimo. Doduše, tvoje novo sklonište nismo znali, ali smo bili sigurni da se skrivaš u Brđanskoj gori. Smišljali smo način kako da dođemo do tebe. Čeda nam je bio glavni pomagač, a ti naivan, pomislio si da ti je još uvek onaj negdanji školski drugar. Ništa više nije kao što je bilo, Ljubo. I nikada više neće biti. I naši budući potomci deliće se i krviti međusobno, kao ti i ja sada. Takav nam je usud od davnina i od toga nema nam spasa ni pomći.

27. јуни 1949. године

Дође и лето. Све топлији дани, сунце ме пријатно греје кад, као јазавац, изиђем из овог брлога. Планина изгледа чаробно. Један славуј, у потоку недалеко од мог скровишта, весели ме целе ноћи. „Бул бул пиле не пој рано, не буди ми господара”...”Сву ноћ ми билбил препоја”... сећам се ових песама које је моја мајка волела да пева у младости, док са својим човеком, мојим оцем, жање пшеницу, на летњој припеци. Ех, срећни дани, где сте, где сте, куда одлетесте? – као ждарлови у јесен.

Сутра је Видовдан, најтужнији српски празник. Нема народа у Европи који је претрпео већа страдања од турске најезде и освајања него што је српски народ. Често размишљам о томе како би изгледала Србија и њена историја, да су се османлије, на неки начин, зауставиле код Константинопоља. Како би изгледали Срби, јер ови данас не личе нимало на Србе Великога жупана Немање. Много је ропског и вазалског, перфидног и полтронског у њима, а све су то последице вишевековног робовања под Турцима. Какви су то Срби који су кренули за непознатим вођом, а одрекли се свог краља? Никакви, баш никакви! Арлачу улицама у знак оданости Маршалу, Хрвату, који им спрема колхозе и заједничке казане са порцијама на куковима, притом најпогрднијим речима вређају краља. Ван памети! Не могу да верујем.

Ноћас идем на виђење са Чедом. Не знам због чега, али први пут осећам неку нелагоду, не иде ми се, први пут озбиљно сумњам у њега. Можда је то последица преморености и пренапрегнутих нерава. Све теже подносим овакво стање, ни међу живима ни међу мртвима. Бојим се, почећу да лудим.

Све је могуће.

После свега, лудило би било моје сасвим логично стање. Ако ми икада буду судили, нећу се чинити лудим и на тај начин спасавати главу, мада код њих то не пролази, превише су жедни наше крви и наших глава. Боје се за

своју власт и спремни су да стрељају пола Србије само да не изгубе власт освојену захваљујући Черчиловој и Стаљиновој трговини, нимало различитој од погађања матрапаза на сточној пијаци.

На евентуалном суду, бранићу своје идеје монархизма и традиционалних српских вредности. Притом, исказиваћу жестоку мржњу према комунизму, болшевизму и Стаљину. Додуше, колико сам могао да разумем ни они нису више у великој љубави са вођом светског пролетаријата, али то је њихов проблем.

Свануло је одавно, још чекам да дође Чеда. Око очевог гумна нека језовита тишина. Разумем што нема људи, празник је па се не ради у пољу, али чини ми се да су и птице побегле некуда, не чујем њихов глас. Зашто нема Чедe? Није ваљда да сам навучен у замку? Ако је тако, са мном је свршено, ово ће бти последњи записани редови мојег непотпуног дневника.

Као да, коначно, чујем људске гласове. Не, само ми се тако чини... ниси се ваљда толико уплашио, Љубо? Био си у тежим ситуацијама.... ипак, ипак... чујем Чедин глас: „Љубо, чујеш ли ме, Љубооооо... ако ме чујеш, изиђи и предај се, опкољен си са свих страна, не гини улудо...”

.....
.....
.....

Neverovatan čovek! Smrt mu je za vratom, on beleži poslednje trenutke. Za koga je beležio? Možda je mislio da će jednoga dana njegove beleške nekome trebati. Kakva zablude!

U dogovoru sa Čedom, namestili smo mu zamku i jednim vodom pripadnika OZNE opkolili celo gumno njegovog oca. Na poziv da se preda, odgovorio je da će to učiniti samo pod uslovom da Čeda dođe sam na vrata plemnje, nenaoružan. Njemu će se predati.

Kad je Čeda počeo da vrda, vidno uplašen, naredio sam mu da postupi po Ljubinom zahreva, a da za svaki slučaj ima u rukama spreman pištolj i upotrebi ga, bude li trebalo.

Tromo i sa velikim strahom, Čeda se približavao Ljubi koji je već stajao na vratima, podignutih ruku. Sakriveni u okolnom šipražju, budno smo motrili šta će se desiti, spremni da reagujemo munjevito. Čeda je prišao na korak-dva do Ljube. Čuli smo tri uzastopna pucnja. Ljuba se presamiti u pasu i jauknu: "Zašto me ubi, Čedo, šta sam skrivio tebi...?" –i padeničicepredČedinenoge.

Pritrčali smo i imali šta da vidimo. Ljuba je ležao u lokvi krvi, nenaoružan. Čeda je drhtao kao prut. Jedva smo ga nekako smirili. Na moje pitanje zašto ga ubi, trebao nam je živ, ćutao je oborene glave nekoliko trenutaka, potom, gledajući me pravo u oči odgovori: „Vi biste ga ionako ubili, poštedeo sam ga vašega maltretiranja i izivljavanja.”

Potom nastavi: „Eto, Dobrivoje, ode u majčinu naše drugarstvo, odoše naše najlepše godine. Ne znam kako će biti tebi, moj život se ugasio ovoga jutra, zajedno sa Ljubinim.”

Kad smo ušli u plemnju, na mestu gde se skrivao Ljuba, našli smo pištolj sa pet metaka u okviru, bombu kargujevku, svesku sa beleškama i patrljak olovke. U džepu vojničke bluze imao je češalj i ogledalce, špiglu, kako smo je zvali.

Nasred sela izložili smo Ljubino telo, kao opomenu svima koji misle da nas mogu pobediti. Pored njega mrtvog igrali su kozaračko kolo i pevali skojevci sela Brda.

Dozvolu za sahranu dali smo tek trćeg dana i to bez pratnje i popa, samo u prisustvu članova Mesnog odbora. Familija mu je bila još u sreskom zatvoru.

Posle ove akcije unapređen sam u čin majora OZNE.

Nakon pet godina, Čeda je umro od ciroze jetre. Od onoga dana nikada se više nije teznio. Bio je neprestano pri piću. Sa ljudima se nije družio, u Mesni odbor nije odlazio ni obavljao ikakvu funkciju. Zauzet mojim obvezama, nisam obraćao pažnju na njega. Bilo mi je važno da je obavio povereni mu

zadatak. Očito nije mogao da podnese teret koji je natovario sebi na savesti. Slabić, ništa drugo do slabić.

Našli su ga jednog jesenjeg jutra sklupčanog na pragu plemnje Ljubinog oca, sa flašom u kojoj je bilo malo rakije pri dnu. Među prstima desne ruke držao je fotografiju na kojoj smo nas trojica, kao srednjoškolci, na Kasparovom mostu u Gradu.

Е П И Л О Г

Прочитао сам текс у једном даху и одложио свеску на страну. Спочетка, осећао сам неку чудну дубоку празнину у себи. Осећао сам жаљење за свом тројицом. Непрестано ми се наметала само једна реч: Зашто? Зашто? Зашто?

Не могу да објасним себи шта се десило са оним добрим, честитим дечацима, одличним ђацима, пуних амбиција и планова да се уздигну изнад убоге брђанске сиротиње и закораче у неки срећнији и бољи свет, да својим животима дају виши смисао постојања и опстојања. Зар нису учили исте школе, ишли истим стазама до свог пунолетства, поникли на истој прљуши и јели тврд и опор брђански хлеб, кад га је било. Гладовали су на исти начин кад није било ни тог и таквог хлеба. Одједном, све се руши, нестаје, путеви им се разилазе на три различите и дивергентне стазе. Због чега? Не волим ту реч, али морам је изговорити, због *идеологије*. Тачније, двеју непомирљивих идеологија. Због несреће коју су изазвали неки моћни и од њих далеки људи, које они никада неће срести ни видети. Неће бити у прилици, јер се ови налазе негде високо, високо, на врху светске пирамиде. Да није било проклетог рата, уз то и трагичних српских подела, углавном због туђих интереса, сва тројица би свршила студије, постали угледни грађани и главе породица, одрадили свој радни век и отишли у пензију. У Брду би се

састајали као пензионери, испијали ракију, уз мезе од парадајза и краставаца и сећали се, сећали, сећали... Млађи би им се кришом подсмевали и оговарали их, тврдећи да их је време шкартирало.

Уместо тога, драма, крвава, драма са последицама које ни њихови потомци тешко да могу отклонити. Знам да су моја размишљања невешта ламентирања над судбином обичних људи, каквима су склони наивни, необразовани и незаштићени појединци. Паметни људи живе своје животе онако како им дођу, и како могу, не оптерећују се крупним питањима и све примају као нешто што је такво и дато.

Па ипак, премного је људских трагедија на овоме свету, међу људима. Превише је зла и злочина међу припадницима биолошке врсте која себе назива homo sapiens, што би требало да значи – мудрац, или слободније – разумна бића. Посматрајући људе и сва њихова злодела, питам се у чему се састоји та њихова мудрост. Чињеница да је човек сазнао колико се којих хемијских елемената налази у његовом организму, да је скокнуо неколико стотина километара у васиону, што је у односу на њену бесконачност занемариво, не даје му права да има високо мишљење о својој мудрости, ако са друге стране, чини незамисливе злочине према себи и природи која га окружује. И опет питање, одакле све полази, где су корени свега зла које нас окружује. Постоји само један одговор, у човеку. Дубоко у свести и бићу човека. Да ли је био у праву онај филозоф који је тврдио да је човек уже разапето над понором између биљке и животиње. Много је анималног у човеку, па сам склон да поверујем филозофу.

Људска цивилизација и њена историја показују да је највећа човекова страст убијање. Почев од праисторије када је убијао да би се прехранио и опстао на Земљи, преко непрестаних ратова, све до данашњих дана, да би пљачкао и отимао. Ако је убијао животиње да би се

одржао у животу, убијање човека од другог човека, имало је за основу пљачку и отимачину, али и верску, националну, па и разлику у боји коже. Најмоћније државе чиниле су највеће злочине. Убедљиво највеће злочине учинило је Уједињено краљевство Енглеска, односно Велика Британија. Поред директног учешћа, својом војном силом, у злочинима широм света, своја зла су чинили и великом перфдијом, завађујући народе, по систему *divide et impera* – завади па владај. Чини ми се да је Ганди рекао, *ако видите како се свађају две рибе на дну океана, знајте да су у близини Енглези.*

Једном таквом подвалом увукли су српски народ у рат; који ако није могла да избегне, свакако је могао да прегура са много мање жртава; само због својих интереса. Срби су насели непромишљено, понесени еуфоријом, којој су, иначе, склони, и прескупо платили њене последице. Судбине три школска друга, Добривоја, Љубе и Чеде, директно су одређене управо догађајима режираним у интересу енглеске круне. Несрећни Драгиша Васић говорио је, не без разлога: „Ако пеживим овај рат, основаћу факултет на којем би се изучавао само један предмет, *Како мрзети Енглеску.*

Готово да нема значајније круне у Европи за коју нису гинули Срби. Ако постоји народ који мање цени своје животе, то су Срби.

Године су пролазиле, на свеску сам готово заборавио, али догађаји у држави почели су да се одвијају по сценарију којег је проковао мој отац. До детаља.

Септембра 2002. године дошао је мој пријатељ Мики Ћирковић из Америке, у којој живи већ пола века, на краћи одмор у Србију. Позвао ме да га посетим у родитељској кући, у којој је живела његова маћеха. Отац му је умро почетком седамдесетих година прошлога века.

Сусрет са драгим другаром из школских дана био је више него дирљив, тим пре што смо се последњи пут видели пре петнаест година, а већ смо загазили у средовечност.

Поред њега и маћехе, затекао сам једну средовечну, добродржећу даму, којој, да је прилика, не бих одолео, иако је била десетак година старија од мене. Била је то једна од оних жена, које се нагло и посебно пролепшају и сазру на најбољи начин, између педесете и шездесете године живота. Пушила је неке танке миришљиве цигарете и испијала нескафе, са грациозношћу несвојственом женама и приликама нашега поднебља. У друштву са њом био је човек, по мојој процени, само неку годину старији од мене. Снажан, висок, плавокос и плавоок, дугих прстију као код пијаниста, у скупоценом фирмираном оделу. Госпођа се представила као Мирјана Стојимировић, а господин као Љубомир Стојимировић, за пријатеље Љуба Четник, рече уз загонетни смешак. Уз куртоазни поздрав, нисам обратио пажњу на њихова имена, напросто, ништа посебно нису ми казивала.

Потекао је разговор уобичјен у таквим приликама. Мики се интересовао како смо преживели америчко и западњачко „милосрђе“, каква је ситуација у држави после свргавања „највећег диктатора у историји људскога рода“ и доласка „најдемократскије власт у историји Србије“, потом о мојој породици и да ли обрађујем очевину у Брду. На помен Брда, дама која ми се допала на први поглед, готово поскочи са столице, узвикнувши: „Господине, јесте ли ви из Брда, оног са Брђанске горе.“

Одговорих потврдно.

„Боже, како је свет мали!“ – поче се ишчуђивати.

„Моја покојна, старија сестра Јованка, била је, за време рата, у емотивној вези са човеком из Брда, а господин до мене мој је сестрић, њен син из те везе. Да ли сте чули за тог човека којег су комунисти убили 1949. године, на Видовдан?“

У трену, сетих се свеске и њеног текста. Нисам могао да верујем шта чујем. Свет заиста јесте мали, а људске судбине и животи испреплетени на најчудније начине. За почетак одговорих кратко да сам чуо понешто о том случају.

Госпођа настави казивање:

„За време рата била сам дете. Нисам могла да разумем шта се догађа око мене. Сећам се да је Јованка била стално у покрету. Ако би недељу дана била кући, по месец дана проводила је негде далеко од нас. Сећам се, отац и мајка много су бринули за њу и њену судбину. Понављам, ништа нисам схватала. Једнога дана дошла је изненада кући у друштву наочитог момка дуге плаве косе и браде, наоружаног, са шубаром на глави, у уредном војничком оделу и изгланцаних чизама. Нарочито су ми те чизме остале у сећању. Јованка га представи родитељима као свог вереника, са којим ће се венчати, чим то услови дозволе. Признајем, нисам разумела ко су ти *услови* који треба да дозволе њено венчање.

Кад се родио дечак, овај мој драги клипета, и ту нежно помилова по коси свог сестрића, дала му је име Љубомир, Љуба, по оцу, који више није био уз њу. Морао је да оде негде, по задатку, тако нам је објаснила сестра.

Кад је поражен покрет, којем је припадала, моја Јованка, се повлачила са осталим саборцима према Словенији. Ту јој се губи сваки траг. Причало се да је капетан Ћирковић, командант бригаде, био заљубљен у њу и да јој везу са Љубом није могао да опрости, па је наредио њено убиство. Испоставиће се да је то била лаж, пропаганда супротне стране, победника, да би покрет и команданта што више оцрнили.

Капетан Ћирковић је успео да се докопа Американаца и емигрира у Чикаго. Његова сестра, крајем педесетих година отишла је за њим. Кад ми се указала прилика отишла сам и ја, на њен позив и уз њену гаранцију. Сада

живим у Фениксу, у Аризони. Имам свој бизнис од којег живим пристојно, не богато, али ни сиромашно. Дошла сам овамо да подржим демократију у Србији, то је био мој сан. Остварио ми се, хвала Богу. Милован Ћирковић, негдањи командант бригаде југословенске војске у отаџбини, није био те среће. Погинуо је у Вијетнаму као официр америчке војске. Није оставио потомка иза себе. Изгледа да му је ратовање било судбина.”

Мирјана запали трећу цигарету заредом повуче дубок дим и заћута. Нагло устаде и поче да шета по соби, кратко и резигнирано рекавши:”Ето, то је све, господине. Курате смо среће ми Срби, да куратије не можемо бити.”

На мој зачуђени поглед због вокабулара, насмеши се и додаде: „Не чудите се мојој вулгарности, живот ме је научио њој, и још много чему. Но, шта је ту је, не може човек од својих корена. Ми, Срби, али и Српкиње, не можемо да не псујемо. Псовка нам је у генима. Историја нам је таква да смо често морали да псујемо и њу, и живот, и судбину и цео свет.”

Усудих се да питам господина Љубу чиме се бави.

„Дипломирао сам електронику на Електронском факултету у Нишу, једно време био сам професор у Техничкој школи “Никола Тесла”, пото сам прешао у ЕИ “Ханивел”, америчку фабрику рачунара, у кооперацији са електронском индустријом из Ниша. Кад је српској електроници, поготово ЕИ Ниш, кренуло наопако, отишао сам на Тајван и тамо био до прошле године. Сада сам представник фирме са Тајвана у Србији, са седиштем у Београду. Ожењен сам кинескињом са Тајвана, имам двоје деце. Име сам добио по оцу којег не памтим, а презиме су ми дали баба и деда по мајци, Стојимировић. Ето, то је, укратко, мој *си ви*, како се то данас, модерним језиком, каже у Србији.”

„Господине Стојимировићу, невероватно је колико су се сложиле неке коцкице у мозаицима вашег и мог живота.

Долазећи на виђење са мојим школским другом Микијем ни слутио нисам шта ћу доживети...”

„Опростите, не разумем о чему се ради.... о чему говорите... какве везе могу имати животи нас двојице, ми смо преваљали већ добар број година, а данас се видимо први пут.”

У томе је највећа иронија *господина случаја*. Не слутите колико су наши животи блиско повезани, а да ми нисмо уопште знали један за другог.

„Поседујем свеску вашег оца Љубе у којој је он, у виду дневника, бележио неке тренутке док се скривао у Брђанској гори, очекујући да буде пронађен и убијен.”

Мој саговорник гледао је у мене, гутао пљувачку и почео да бледи у лицу. Имао сам утисак да губи ваздух. Кад је успео да се смири, колико толико, уздахну дубоко и са неверицом ми се обрати: „Господине, немојте се шалити са мном, то што ви говорите толико је озбиљно да нема места никаквој шали. Не могу да верујем шта чујем. Откуда вама дневник човека о којем одавно немам никаквих трагова, сем његовог имена које носим?”

„Даћете ми вашу адресу, послаћу вам копију текста из којег ћете сазнати све што вас интересује и схватити колико су ваша и моја судбина везане у неразмрсив чвор.”

„Ја бих волео да поседујем свеску, не копију. Мислим да вам не треба објашњавати шта би ми значила. Била би то моја реликвија, и више од тога. Молим вас учините ми то, не питам за цену. Платићу вам као на најскупљој аукцији.”

„Не треба ми новац, нећу вам је продавати, било би некоректно са моје стране, али та свеска значи и мени, свакако не колико вама. Наиме, испод текста вашег оца, писаног ћирилицом, налазе се писани коментари мог оца, писани латиницом.”

„Какве везе има ваш отац са свеском и уопште са мојим оцем?”

„Сазнаћете кад будете прочитали њен потпуни садржај. У праву сте, вама је свеска потребнија и важнија. Копију ћу задржати за себе, а оригинал послати вама.”

Два месеца после нашег сусрета, добио сам писмо од господина Љубе Стојимировића.

Поштовани господине Рајковићу,

Пре свега, хвала вам због велике љубазности што сте ми поклонили драгоценост којој се ни у сну нисам надао. Нема те материјалне вредности која би могла да је замени. Прочитао сам пажљиво дневник мог несрећног оца, али и коментаре вашег оца. Признајем да сам из кратких записа двојице бивших другара, и земљака, како се то каже на југу Србије, коначно схватио величину наше националне драме. Историја којој су нас учили, мислим на моју и вашу генерацију, очигледно је фризирана до бљутавости и потпуно обезвредила оба покрета. Поделе које су почели ваши и мој отац трају и данас. Докле ће трајати ни бог не зна, и то је оно што ме највише брине. Чудан смо народ ми Срби. Много причамо о демократији, а мало је демократије у нама. Веома смо искључиви у ставовима, а политичког неистомисљеника сматрамо крвним непријатељем, којег треба и физички ликвидирати. То је наши, српски ужас! Код нас оваквих какви смо, не требају нам непријатељи, мада, не оскудевамо у њима. Искрено говорећи, лично, не верујем у могућност постојања демократије, све док је човек овакав какав је. Занимљив ми је одговор Маргерит Јурсенар, на питање да ли је оптимиста или песимиста. Та мудра списатељица, ауторка изузетног романа ‘Хадријанови мемоари’, каже: ‘Осећам се песимистом кад видим колико су се људи мало променили током

миленијума. Углавном, сви велики реформатори су се суочили са чињеницом да је човека скоро немогуће променити, а њихово учење се после њих углавном изгубило.”

Мој отац убијен је, према историји којој су нас учили, као ратни злочинац, човек крвавих руку. Та иста историја учила нас је да је твој отац припадао страни неокрвављених – чистих руку. Новија истраживања, подаци до којих долазе млађи историчари, неоптерећени идеологијама, без пристрастија, како вели Вук Караџић, показују и недвосмислено сведоче о итекако великим злочинима које су починили људи из покрета којем је припадао и ваш отац. Питам се, чије су руке крвавије?

Не, немојте мислити, поштовани господине Рајковићу, да ћу се бавити пребројавање жртава, једне или друге стране. Била би то ужасна бласфемија жртвава, без обзира која је страна, у српској националној трагедији, њихов виновник.

Размишљајући о нашој заједничкој, великој несрећи, помишљам на две изузетне књиге исте тематике, револуција и грађански рат. Прва је “Вандеја се буни” Виктора Игоа, друга, “За ким звоно звони” Ернеста Хемингвеја. Зашто их се сећам, овога пута и у овом времену?

Због тога што су се зла и злочини, са међусобним убијањима, догађала и другим народима, али су они, за разлику од нас у Србији, успеле да, кроз време, смире страсти и дођу до националног помирења. Код нас, нажалост, то још увек није учињено. Са жаљењем закључујем да се идеолошке страсти, па тиме и нетрпељивости, распирују све жешиће, на нашу штету, и користи наших мрзитеља.

На крају, хоћу да верујем да ћете ви вашу, а ја мују децу, васпитавати да буду толерантнија једна према другима,

јер су потпуно невина у овој причи коју започеше њихови дедови, а ево ми је још причамо.

Много је примера бракова међу младим људима из породица које су некада биле непомирљиво на супротним странама. Ваши поступак према мени даје ми наду да ће се ствари одвијати на боље, у годинама које су пред нама. Поздрављам вас, поштовани господине Рајковићу, мојим омиљеним поздравом:

НИКАДА ВИШЕ СРБИН НА СРБИНА!

Отпоздравио сам телеграмом, са две речи:

НИКАДА ВИШЕ!

Крај: СУПЕР НАПИСАНО

Порука Данило

ИСПРАВЉЕНО

април 2022.